

Дермань

Улас Самчук

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ЧИТАЧЕВІ

Працюючи в Рукописному фонді Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка (м. Київ) над матеріалами У.Самчука, я натрапив на папку з назвою "Роман "Дермань". Це, звісно, одразу заінтригувало. Насамперед тим, що нам, жителям Рівненщини, землякам У.Самчука, добре відомо, як любив і гордився митець рідним селом Дермань, його героїчним минулим, культурними традиціями, своїми земляками, прекрасними краєвидами. Одразу в пам'яті зринули рядки з книги споминів: "Дермань для мене центр центрів на планеті, і не тільки тому, що десь там і колись там я народився... Але також і тому, що це справді "село, неначе писанка", з його древнім Троїцьким монастирем, Свято-Федорівською учительською семінарією, садами, парками, гаями, яругами, пречудовими переказами та легендами".

Одразу зауважимо, що вислів "центр центрів на планеті" вперше з'явився на сторінках роману "Дермань".

Світ дитинства на все життя заповнив уяву У.Самчука і постійно живив його творче натхнення, виливався на папір у багатьох, якщо не в усіх, романах письменника. Будучи за типом художнього мислення митцем-реалістом, У.Самчук постійно і наполегливо, можливо, навіть не усвідомлюючи цього, відтворював у своїх книгах типи й пейзажі, топографію та духовне життя рідного села, насамперед своєї родини, "оте коріння", "родинне тло мого Дерманя", як зізнавався він у книзі спогадів "На білому коні". Розлоге генеалогічне дерево У.Самчука, пам'ять роду – Данильчуки, Самчуки, Мартинюки, Руді, Гуци – перенесені пером майстра, закарбовані й увічнені в його художніх творах. Старовинне родинне гніздо – з того дерманського кутка, що звався так промовисто Запоріжжя, писав у спогадах У.Самчук, "...мало для мене також велике чуттєве, емоційне значення, воно було пов'язане з великою містерією, про нього було багато легенд та переказів, його предки походили з запорожців, вони викликали в мене уяву про романтичне минуле, нагадували чимось вікінгів, і навіть ці їх нащадки – Бухали, Балаби, Середи та мої Гуци здавалися мені іншими від решти наших селян".

Оця духовна атмосфера волинського краю, отой "голос землі – Самчук" (Є.Маланюк) визначають аромат і пафос романів "Волинь", "Чого не гоїть вогонь", "Дермань".

Крилатою стала самохарактеристика письменника: "Хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю". Це мистецьке кредо У.Самчука. Змістовність лаконічного вислову визначає насамперед громадянський пафос доробку митця. А водночас гранично просто і переконливо розкриває творчу лабораторію епічного розмаху й глибини письменника-реаліста, його "залежність" від реальних подій. Такий тип письменника, до речі, досить поширений у всій світовій літературі.

Іще одна інтригуюча деталь: ні в спогадах самого письменника, ні в інших його матеріалах (автобіографії, записних книжках тощо), ні в літературознавчих працях, наскільки нам відомо, не згадується роман "Дермань".

...І ось переді мною невідомий і недрукований твір. Це сто п'ятнадцять сторінок машинописного тексту (У.Самчук віддавав перевагу саме такому способу роботи). Тонкий, вицвілий від часу папір. Назва: "Дермань. Роман у двох частинах". Через декілька інтервалів - "Частина перша". Угорі зліва надруковано: У.Самчук. Справа - "Городок біля Львова, 21 лютого 1944". Очевидно, так зафіксовано початок роботи над цим твором. Зліва поруч із назвою роману продубльовано рукою письменника: "Дермань", роман у двох частинах. Городок біля Львова. Черновик". Цікаву інформативну деталь про ці події занотував письменник 21 квітня 1945 р., перебуваючи вже в Німеччині, у книзі спогадів "П'ять по дванадцятій. Записки на бігу" (Буенос-Айрес, 1954, с. 116): "Усе буяє, усе в цвіту, усе свіже. Дуже рання весна. Минулого року в цю пору ледве зеленіла трава. Ми були тоді ще в Городку, біля Львова, у нашого незабутнього отця Роздольського". До речі, у нашому виданні вміщуємо фотографію У.Самчука, зроблену в Городку в садку священика...

Гортаємо сторінки роману "Дермань". На жаль, твір не закінчено. Письменник написав лише перших вісім розділів, які сприймаються широкою й колоритно виписаною експозицією до великого епічного роману - традиційного жанру для письменника. Перед нами розгортаються картини життя дерманців, які й манерою описів, і типами, і реалістично-побутовими епізодами нагадують його славнозвісну "Волинь". Можливо, написано дещо стриманіше, майже без ліричної стихії в авторській манері розповіді. То ж художніми деталями і загальним авторським спрямуванням недрукований роман сприймається як пам'ять серця про рідну землю, як своєрідне продовження автобіографічної оповіді роману "Волинь". Судіть самі хоча б з таких декількох речень з цього твору: "І які були оповідачі! Одноокий Трохим - син Івана Гуци, старий Іван Середа, що був колись у банді злодіїв відомого Казмірця і, ховаючись від самосуду села, підрізав зі страху собі горло, тому і звався Зарізаним... Ще донедавна бував тут старий велетень Ровіцький Хведь, що "собственною парсоною" на турецькій війні в 1877-8 роках побував".

Кожен з епізодичних названих тут персонажів у новому романі У.Самчука здобув право голосу, кожному з них відведено окремий розділ. Можливо, саме в певній повторюваності художнього матеріалу міститься відповідь на питання, чому У.Самчук не завершив роман "Дермань".

Ще один вірогідний варіант відповіді на питання, чому цей твір залишився не лише недописаним, але й забутим, криється в датуванні роману "Юність Василя Шеремети", над яким письменник працював у другій половині 1940-х рр., але чомусь проставив місце і роки написання так: "Прага - Городок, 1940-44". Хоча добре відомо, що роман цей писався в Німеччині. Згадки про Крем'янець і роки навчання в гімназії теж містяться в трилогії "Волинь". Однак У.Самчук ретельно працював над автобіографічним романом про своє гімназійне життя, юнацькі роки - пору духовного

національного змушнення. Можливо тому реалістично-побутовий зачин нового твору видався письменнику не перспективним матеріалом.

Але й в такому незавершеному вигляді роман "Дермань" становить для поціновувачів доробку письменника великий інтерес як ще одна сторінка його творчої біографії.

...У третій книзі роману "Волинь" один з товаришів радить початківцю-письменнику Володці Довбенку (прототип У.Самчука): "Ти б все описав. Я ще ніколи не читав про нас так, як воно є. Перецукровано, медово. Люди – янголи або шалапути... А ти додай крові. Нашої, селянської, густої". Гадаємо, розділи з незавершеного роману дають підстави саме для такої характеристики.

І на завершення скажемо про принципи видання цього роману. Редакційна рада вирішила не редагувати авторський текст. Ми видруковуємо його в автентичному варіанті, зберігаючи всі лексичні, синтаксичні й орфографічні особливості типу "ропущений", "кажиш", "учиники", "монастир", "багацтво" тощо.

Мойсей ГОН,
*професор, завідувач кафедри української
літератури Рівненського державного
гуманітарного університету.*

Частина перша

1.

Тисяча дев'яťсотого року у Дермані було дуже шумно. Причиною того була злочинська банда відомого на ціле село і околиці Казмірця. Дійшло до того, що в селі ніхто не чувся, як у себе дома. Хтось мав кращі коні. Вкрали. У когось завелось трохи більше овець. Вкрали. У когось не зовсім добре замикалась комора. Вибрали. І на полях, і на городі, і в садку – ніде не було спасіння від всевидючого злочинського ока.

Всі знали, чиїх рук то діло, але поспробуй було щось скажи. Відкрий тільки рота, особливо при людях, публічно, або ще краще піди до Мизоча і поскаржся стражникові. Біда. Того і дивись хата піде з димом, а тебе ще й посадять під замок, мовляв, робиш наклепи на чесних людей. Казмірець та його приятелі не спали ні вдень, ні вночі. Вони нищпорили по цілому селі. Вони бачили все що де робиться, хто де буває, де що положене. І це було не тільки в Дермані, а й в Мизочику, на Борщівці, в Буці, Гільчі, Верхові – скрізь, де тільки були порядніші господарі і де тільки водилися коні, корови, свині і всіляке хазяйське добро. Коні збирались цілими отарами у Бущенському лісі, в так званій Чортовій долині під дозором побережника графині Андейової знаного Шигди-Клопа, переховувались, підпасались і потім розводились по довколишніх ярмарках.

Відводили до Кунева, до Острога... Відводили ще далі – туди ген до Білозірки, Вишгородку і навіть далі. Казали, що попадали дерманські коні аж на Поділля до Проскурова і навіть до Кам'янця-Подільського. Ба, ще далі. Переправляли десь за границю до Бродів і ген туди в Галіцію, як тоді казали.

Чи знала про те поліція його імператорської величності? Ой, бодай вона так не знала, який сьогодні день, казали тоді пошкоджені дерманці. У тім то й біда, що обидва стражники з Мизоча Гаврило Трач і Кузьма Довбня дуже часто випивали з Казмірцем, були з ним за панібрата, втягали навіть до того самого старшину, дуже шанованого довколишніми селами Євстафія Климентієвича Рябокишку. Навіть волосний мировий суд, на чолі котрого в той час стояв знаний герой Турецької війни Корнило Ісакович Гайдамака, що мав вибите в бою під Севастополем одно око, і той, як злі язики кажуть, був не без гріха "нащот" всілякого роду подаяній, які буцімто доходили до самих рук мирового судді від всемогутнього Казмірця.

Так, було дуже і дуже сутужно, як згадував про це не раз і не два дядько Харитон з Хавруків, чи старий Іван Гуца з Запорожжя, чи Каленик з Шинківців. Не було у Дермані, не дивлячись, що село це дуже просторе, закутка, де б не знайшлося тяжко пошкодженої Казмірцем жертви.

Це трівало кілька років підряд. І аж тисячу дев'ятого року настала деяка зміна. Повіяло вітром з іншого боку. Казали ж бо: тягнув вовк, потягнули і вовка. Або ще також приказували старі люди, що дзбан носить воду до пори й до часу. Цього року десь навесні повернувся "з москалів" старший брат Олексія, по вуличному Гуца, Никонор. Повернувся та ще й не простим москалем, а з галунами у чорному мундирі старшим унтірцером. Служив він у сорок дев'ятому Якутському піхотному полку, що стояв на Судобичах у Дубні.

Для Дерманя це була подія. Все-таки, як-ні-як унтірцер, не був дома три роки, у галунах, у чорному мундирі. Парубок, як голуб. Меткий, хоча не так високого зросту, але звинний і пружистий. Не можна сказати, щоб він був красунь, але вже само те, що був добре виголений і дбайливо причесаний, робило з нього красуня. Дівки пасли по нім поглядом, де він тільки не появлявся. На вечорницях, у церкві чи весіллю.

Куток Запорожжя, де селився славний рід Гуців, до цього часу був якось неторканий Казмірцем. Невідомо, як це сталося. Можливо тому, що у Трихона, Олексійового сусіда, було два, мов лошаки, собаки, а можливо, для цього були якісь інші причини... Досить того, що на Запорожжю ані Казмірця, ані когось іншого з його преславетної ватаги, не появлялось.

Але того самого року, як повернувся Никонор, у його брата Олексія, що вів у той час за всіх господарство, почав хтось випасати конюшину на Придатку. Що за біда лиха. Кому це прийшло таке дурне в голову, щоб навесні, вже давно після Юрія, підпасати чужу конюшину. До цього часу у Дермані такого не водилося. Вечором, зібравшись біля перелазу, що веде до Трихонового садка, дядьки довго про це міркували, а тієї самої ночі, нікому нічого не кажучи, Никонор бере в руки залізні вила і чимчикує на Придаток.

Ніч була місячна, десь так кілька днів після повні. Надворі видно, як удень. Тепло, гарно, на Борщівці та у Хвищику виспівують соловейки. Никонор йде стежкою від Андрущуків до Могили з вилами на плечах і весело підспівує "Спомнім, братци, как стоялі ми на Шіпке в облаках" і нічого собі поганого не думає. Йому якось навіть не

вірилось, що він може там когось застати на тій конюшині. Хто б тепер міг таке робити. Ет, хтось пожартував, попас коні, але щоб це вже було так поважно, щоб комусь прийшло в голову випасати конюшину, чи овес, чи якусь іншу пашню просто на полі... Ні. Це неможливе, і Никонор у таке не вірить. Але як поминув Середівський рів і почав наближатися до Придатку, то вже здалека побачив на своєму полі якісь три чорні плями. Никонор, як вояк, такого не злякався, а тільки вище підняв голову і міцніше стиснув держално вил. Він пішов просто на чорні плями...

- А, різун його матері, - з притиском виговорив Никонор. - Все-таки якась халяра пасе! Коні. Троє. Вже здалека видно і навіть попутані.

- Гей! Хто тут є? - вже здалека викрикнув Никонор. Деякий час тиша, а потім з межі щось чорне підіймається.

- А тобі що за діло, - говорить чорне хриплим, низьким голосом.

Никонор спокійно з вилами на плечах підходить зовсім до чорної постаті. Не говорить нічого. Йде спокійно і зацікавлено. Підходить зовсім близько, постать не зволить підвестися на ноги і Никонор нахилиється зовсім низько, щоб пізнати, хто то є.

- Ге! - хрипить постать. - Котись, котись своєю дорогою... А то... - постать показує порядного бука, що лежить на землі...

Никонор не зважає, нічого не каже, не вагається, а, міцно затиснувши держално вил обома руками, зо всієї сили мастить чорну постать вилами через голову. Чорна постать одразу перекинулась. Але Никонор не втихомирився. Він почав мастити вилами вздовж і поперек так довго, поки не переконався, що чорна постать вже не зможе підвестися. Потім він зігнав всі троє коней, пов'язав їх поводями, що знайшов тут при межі, і повів їх додому.

Виявилось: пошкоджена чорна постать була ніхто інший, як сам Казмірець. Він довго, майже до ранку лежав на межі непритомним, кров лилася з нього, як з добре годованого веприка, потім він якось очунявся і поволікся ледве живий додому. Коні, розуміється, були крадені і скоро знайшлися на них хазяї - Гнат Махобей з Горбаїв та Микита Шмань з Залужжа. Де Горбаї, а де Залужжа, а він встиг там і там побувати. Думують, що робив він то не сам, а мав з собою помічників, але як це сталось, що він сам пас ті коні і хто відважився так почастувати його, це було для цілого Дерманя неймовірною, просто дивовижною річчю. Навіть ніхто не хотів вірити, що у Дермані хтось знайшовся, що відважився піднести на Казмірця не тільки руку, але й щось твердіше. Голова його була розкrojена надвоє, а ціла спина і боки прозраджували виразно вила-тройчатка. Довгий час він не міг говорити, як це сталося, потім, видно, зміркував, що буде для нього краще, як не говоритиме взагалі. Тим більше, що і Никонор не дуже про це розповсюджувався. Він був чоловік простий і не говіркий, як і цілий його Гуцівський рід. Він любив часом, по потребі, діяти, але не любив зловживати словами, які в дійсності є ніщо інше, як тільки слова.

Тому ця подія наробила в Дермані шуму тільки на короткий час. Казмірець з місяць не показувався на люди, все гоївся, все прикладав зілля та примочки, що діставав від своєї таки баби Уляни, яка займалася ворожбою та лікуванням зіллями. Деякий час

було тихо. Ніде не чути було якихсь нових випадків крадіжки. Йшла поволі велика, буйна, з безліччю цвіту, соловейків та дівочих співів весна.

Але на Запорожжю не були дуже спокійні. Не тільки всі чотири брати Гуци, їх дядько Іван та сусіди Трихон, Миколай, дід Гнат і Нестор Андрущук. Всі запорожці і навіть далі Андрущука та Середи дуже добре розуміли, що все це так не минеться, що як довго Казмірець живе і дихає, то він Никонорові не подарує і, що не тепер, то в четвер треба чекати від нього якоїсь каверзи.

Через те запорожці порішили на кутку нести нічну варту. Кожної ночі хтось з запорожців не спав, десь під повіткою чи в кущі сидів з добрим дрюком або навіть з сокирою і чатував. Йому помагали Трихонові собаки, які так призвичаїлися до своєї ролі, що, здавалося, вони розуміють все це, як і люди.

Десь так у початку червня перед сінокосами Трихонові собаки почали по ночах непокоїтись. Зривалися і з голосним гавканням бігли, мов показилися, "під гору" до криничини, або до Балабівського рову, чи на Гуцівський беріг за лішником. Тоді варта була особливо насторожена. Коли вартував хтось один, тоді вибігав до нього ще хтось. Не тільки зо страху, але й з цікавості. Сходилося іноді двох-трьох і тоді, тихенько ховаючись по кущах саду та лішників, бігли за собачим гавкотом.

Інколи здавалось, що помічали ген аж там на "другій горі" якісь чорні постаті, що тікали від собак. Часом знов видавалось, що в Балабівському лішнику тріщать кущі, ніби там хтось тяжкий ламається. Кілька разів собаки на когось нападали і навіть один раз Боско повернувся з підбитою ногою.

Не було сумніву, що починав діяти Казмірець. Він щось має за лубом. Гуторили, що хоче підпустити братам Гуцам червоного півня. Це діло поважне і треба бути на сторожі. Коли б, не дай Боже, загорілась клуня чи хата Гуців, то пожежа могла б перекинутись і на сусідські будівлі. Тепер же літо, сухо, стріхи всі солом'яні, хати дерев'яні, а клуні горожені хворостом. Все то буде горіти, як сірники...

- От, сто болів в його матір, - з притиском, з серцем переконанням говорив Никонор. - І чому мені було не прохромити його тими вилами, як жабу... Ніхто і не згадав би таке стерво... А тепер от лиха година.

І дійсно лиха година. Цілий куток не має спокою. Літо, робота, находишся, натягаєшся за день, а вночі бійся. І жінки, і діти, молоді і старі всі на сторожі, всі, лягаючи, моляться і сплять заячим сном. На дворі брешуть собаки, цілісіньку ніч, від світання до смеркання брешуть, а котрийсь з чоловіків десь там сидить, і хто його знає, щоб йому там чогось не сталося, мати Божа спаси і сохрани!

Так проходило літо. Місяць за місяцем, тиждень за тижнем, день за днем. Десь в середині літа було трохи притихло. Собаки заспокоїлись. Одної ночі на варті був Олексій. Був утомлений, бо цілий день жав, це було перед самим Петром, жнива випали ранні. Олексій не міг втриматись від сну. Ломає його, мов патику, і складає його просто під кущем жасмину на землі. І раптом у Трихоновому садку забрехали дружнім знаним гавкотом собаки. Був в той час місяць, дерева відкидають густі тіні. Олексій зірвався на ноги і крикнув: - Джу! Джу! - і потім довго стояв і вслухувався у собаче

гавкання. Вони вже були десь там над копанками у Балабівському рові. Олексій, ховаючись у тінь попід бгіжем Трихонівського городу, перебіг Іванів садок і пасіку, побіг униз до свого лішника. Тут тихо. Між кущами проліз аж над беріг, через котрий йде стежка на вигін.

Засів у лісовому кущі над самою стежкою і сидить. Запер дихання і навіть не дихає. Перед ним вкритий срібlistим туманом беріг, на якому росте отава. Собаки десь там брешуть, і Олексій виразно чує тупіт ніг. Дуже йому кортить довідатись, хто то там тупає. І видається, що тупіт все наближаються і наближається, і дійсно так було. Не пройшло і десять хвилин, як з-за верб на луг підтюпцем вибігло кілька людей. Олексій ще більше причаївся. Вони біжать просто на нього. Коли добігли, Олексій одразу пізнав їх усіх, а було їх восьмеро. Попереді, прикульгуючи, клегав сам Казмірець. Всіх решту Олексій також пізнав. Був там малий Кухаренчик з "там тої гори", був там один з Хомичів, були там зо всіх кутків господарі, знані, поважні, на котрих не можна було нічого поганого сказати... Але найбільше здивувало Олексія, що був між ними також його недалекий сусід Сак Середа.

Такого Олексій напrawdę не сподівався. Він міг подумати все, але що Сак Середа займається таким ділом, такого йому не приходило в голову. Сусід, такий примилений, такий богобоязливий... Правда, п'яничка і господар портяний, але все-таки господар. "Так от воно як", – подумав Олексій і вернувся на гору. Ну, тепер ми бодай знаємо, хто там є. Після того собаки втихомирились, на сході почало світати, зорі одна за другою почали зникати з позеленілого неба, і Олексій одразу, не лягаючи спати, почав клепати косу. З голови не могла вилізти думка: чому між ними Сак Середа? Олексій думав спокійно, але у всьому помічалось, що він має якесь рішення.

Пройшло так ще кілька місяців. Сам Бог хіба знає, що то були за місяці. Скільки було перекошено у себе, а головне на чеських полях, скільки було порізано на дошки колод також у чехів – у Дуса, у Говорки, у Лібала. Скільки було вилито дешевого мужицького поту... І разом скільки не проспаних завдяки Казмірцеві ночей.

Родина Гуців, родина Трихонівська та й інші... День у день, як віл у ярмі. Ще того літа дерманці задумали церкву перебудувати. Була церква, велика і простора, але якось не "мала форми". Будувалась вона ще за паньщини, ще за... А, то було вже давно. Найстаріші діди того вже не тямлять, ще тоді, як кажуть, у Дермані була унія і ту церкву збудували уніяти. Якась ніби "ксенжна" Любомирська, чи як вона там звалась, дала гроші, а цеглу, кажуть, возили возами та саньми аж десь з Рівного, чи звідки там у повітрі. Збудували великі і широкі мурі, але не зробили бані. Нібито унія бань не признавала, чи не було майстрів таких, чи що інше... Цього вже старі діди дерманські сказати не можуть, але досить того, що на мурі положили стелю, звели крокви, пошили латами, вкрили гонтами, поставили хреста, і вийшла ні то церква, ні то клуня, ні то хтозна-що... Ніякої тобі форми, як кажуть люди.

Як прийшов православний рускій цар чи цариця і як прогнали унію з монастиря, тоді саме і прогнали її і з приходської церкви. Вже старі люди тямлять, що першим православним попом був о.Феофан Іваницький, батько теперішнього старого

о.Дормидонта Іваницького. Старого Іваницького вже мало хто в Дермані тямить. Кажуть, був не дуже ласкавий, але все-таки не був таким, як його син Дормидонт. Цей батюшка видався крутим. Дермань село чимале. Вже тоді налічувало понад дві тисячі прихожан. Але отець Дормидонт, всіх знав, кожную бабу знав по імені, кожного чоловіка пам'ятав. І хай би хто спробував перед сповіддю не виходити бодай сім днів для говіння. Батюшка такого не підпустить і на поріг церкви, збештає прилюдно на проповіді і після сповіді заставить бити, як не сто, то в кожному разі не менше п'ятьдесят поклонів. У нього все було як по струнці. Завів у церкві братцтво. Братчики і сестрички. Все це старші порядні господарі і господині, що кожної служби мають стояти з горящими свічами, коли читають апостола чи Євангеліє, півколом, сестрички по ліво, братчики по право. Сестрички ще дбають, щоб у церкві було чисто, прибрано, були рушники, квіти, ризи. Щоб на іконах не заводилось павутиння, щоб все було попрапане. Братчики натомість мусіли дбати за скарбницю церковну і за добрий тон у церкві.

Отець Дормидонт був господар. Це ж він вибудував нову простору хату, висадив сад, один і другий, насадив навкруги своєї садиби кущі бузу, набудував господарських будинків. Навіть отам під могилками в долині збудував чомусь читальню. Хтозна нащо і для кого, хоча треба віддати справедливість... У Дермані вже тоді була школа. Вона ще і тепер стоїть. Там саме під могилками, навіть двоповерхова. Більшість дерманських чоловіків знають читати і писати, кожний при потребі може навіть прочитати у церкві апостола, а старий Довбенко пішов навіть так далеко, що завів у церкві хор і при потребі може замінити самого дяка. Гірше було з жінками. Жінкам ходити до школи, як кажуть старі діди, "не полагалось"... І воно правда. Нащо їм, отим жінкам, школа. Все одно попадею не буде, апостола читати також не зможе, а хліб спекти, корову видіти, жати чи в'язати кожна потрапить і без школи. Такої саме думки був і старий Дормидонт.

Але все-таки невідомо, чому була поставлена та читальня. Дерманці до неї не ходили. Ніхто зі старих дідів не тямить, щоб у тій читальні хтось щось читав, але будинок той завжди звався читальнею і часом там мешкав то чех-ковбасник, то якийсь розстрижений дяк, то вдовиця по священикові з десятома дітьми. Завжди та читальня була кимсь зайнята. Біда тільки, що ніхто її не поправляв, не білив, не підчищав. Будинок був добрий, мурований, але завжди не чистий, двері навскіс, гонти прогнилі... Навкруги читальні був садок, але садок був у порядку.

Він належав просто як власність о.Дормидонту. Далі за садком, трохи отак під церковне, було викопано кілька більших ставків. Малось на увазі розвести там рибу, але вода у ставках була дуже холодна, джерельна і риба не дуже там водилася. До всього хтось її, мабуть, перешкоджав водитися. У Дермані було досить таких майстрів. Крім всього цього о.Дормидонт закупив собі під могилками шматок ґрунту і вибудував собі там вілу. Справжню вілу з мезоніном, високими вікнами, подвійними дверми. Під вілою вибудував просторі льохи, а навкруги віли висадив горіховий сад. Це вийшло дуже презентивно. Там мешкали якісь пані, паничі, якісь рідні Іваницьких, стара матушка в чорних окулярах, що вічно нюхала табаку. Молодий панич, що вчився у

Житомирській духовній семінарії, дуже розпущений і лінивий, що спричиняв о.Дормидонтові чимало клопотів. О.Дормидонт рішав ті клопоти досить по-простому. Коли панич Клавдій приїжджав додому і казав, що семінарія нібито розпущена на два тижні скорше, а слідом за ним приходив лист від ректора семінарії, який стверджував зникнення сина Іваницького зо школи, тоді о.Дормидонт брав свого панича, клав його при допомозі наймитів Хведька та Ониська на стілець і казав всипати синові стільки березової каші, скільки лиш Ониськові захочеться.

Але це не значить, що о.Дормидонт був якийсь старосвіцький, занедбаний, зачуханий батюшка. О, ні ... Які були у нього коні. Він виїжджав чвіркою цугом у блискучому фаєтоні, що і сама "ксенжна" могла позаздрити. Говорив він з мужиками "по-мужицькому", це правда, але дома з жінкою, з дітьми, зо всіма чисельними своїми кривняками говорив він справжньою, доброю, всезрозумілою панською мовою. Мав чималу бібліотеку і виписував газети не тільки з Києва, але з самої столиці. У свято носив добру, шовкову, чорну рясу з широчезними рукавами. Не братався з мужиками і навіть, як це не дивно, не любив, коли його цілували в руку. Казав, що це ніби не здорово, що це розносить якісь хвороби... Хто його знає, що він під цим розумів, але сестрички чи братчики не могли без того жити, щоб, зустрівши "батюшичку", не цмокнути його в руку, все одно любить той це чи не любить. Але о.Дормидонт оминав такі зустрічі. До нього дістатися було нелегко. Говорив з мужиками через церковного старосту, але не тільки з мужиками. Так само і з панами. Сам писар волосний мусів не раз простояти у нього в кухні, поки не прийшов церковний староста у той час – Терешко Семенюк – і не спитав, чого пан писар собі жичать... І не тільки писар... Управляючий маєтками "ксенжни" повний і справжній пан, що, кажуть, був у Італії, що приїжджав до батюшки фаєтоном, і той тільки у виняткових справах міг говорити з самим о.Дормидонтом...

Отакий, як розказують всі старі люди, був ціле своє довге життя о.Дормидонт. Кажуть, що йому не попом треба було бути, а приставом чи генерал-губернатором... А як не генерал-губернатором, то бодай архирейом. Тільки, що архирейом бути йому не можна було. Не мав високих шкіл за собою і був одружений з дуже злосливою, впертою, чорною, як циганка, жінкою, яка їздила верхи на коні і нюхала табаку.

І от за цього самого о.Дормидонта було рішено перебудувати церкву. Це легко сказати – перебудувати. Але що то для села коштувало. І грішми, і продуктами, і працею. Треба було дати по п'ятнадцять рублів сребром з ґрунту, треба було знести по різникові сала, треба було не раз їхати возити з Верхівщини та Бущенщини дуби, дошки, цеглу. Треба було ходити на роботу мішати вапно, носити цеглу і камінь, тесати колоди. Перебудовували не тільки церкву. Домурували до неї високу дзвіницю, вивели велику, пукату баню, зробили навколо церкви залізну огорожу з мурованими стовпчиками. Біля церкви збудували простору хату для проскурниці і для брацтва. Зробили велику залу, де в неділю та свята братчики та сестрички можуть зібратися, "поснідати" з доброю чаркою і поспівати. До цього часу те робилось десь "збоку", літом у садку на травиці, а зимою у якогось кума, але хіба ж так можна? Розуміється, що не

можна. Інколи на такий сніданок прийдуть самі батюшечка і як воно виглядає, коли їм треба сідати просто на траві.

Роботи цього літа було по саму шию. Тому Казмірцьова банда давалася ще більше взнаки, бо всі були перевтомлені. На Запорожжі просто таки це зводило, як казали, всіх з ума. Олексій та Никонор, та й і Трихон і всі решту тільки чекали випадку, щоб якось все то взяти за роги. Ніхто не міг дати з тією бандою ради. Навіть о.Дормидонт. Він довго боровся з Казмірцем, але після того, як у самого батюшки, не дивлячись на замки та наймитів, вивели пару найкращих карих жеребців, о.Дормидонт кинув на злодіїв прилюдно у церкві анафему. Це вплинуло. Всі хрестилися, і сестрички пошепки одна другій казали:

– Ой, кумонько, кумонько! Ой, рибонько моя золотенька. Не минеться це "їм" так даром...

І це "їм" так дійсно не минулось. Розуміється, не так одразу. Старі люди кажуть, що Бог не прийде кієм карати. На все свій час. Пройшло ще пару місяців, минула осінь, десь по Михайлі, як звичайно, впав сніг, а біля Миколи почалися перші метелиці і морози. Брати Гуци, як і завжди, не дармували. Один ходив на роботу до чехів, інший возив кіньми колоди до Мизоча, ще інший ходив до школи, а тільки Омелько **[помилка в оригіналі... далі по тексту – Онисько]* десь там повітря знає де вештався.

Це було десь так, щоб не збрехати, біля тих свят Сави, Варвари і Миколи у Пилипівку. Був морозний день, випало багато снігу, дороги позамітало. Олексій Гуца поїхав за Никонора до лісу, бо Никонорові розболілася нога. Ще восени, б'ючи "під горою" в кар'єрі камінь, його вдарив по нозі невеличкий камінець. Спочатку ніхто на це не звернув уваги, але потім нога почала боліти, пухнути, ходили до знахорок, виливали пристріт і вроки, але нічого не допомогло. Не дивлячись на біль, Никонор все-таки їздив до ліса, але ось вже нога так розболілася, що Олексій мусів покинути на Борщівці трачку і поїхати за Никонора до ліса. Треба було вивезти колоди, за які вже наперед були взяті у таксара гроші.

Олексій поїхав. З Мизоча вертався надвечір і заїхав на куток Шинківці. Мав там діло до церковного старости Терешка, який носився з думкою заложити в Дермані якийсь там кредитовий банк. Лиха повітря знає, що то там мав бути за банк, але Олексієві на весну треба чимало грошей. Вони з Никонором задумали купити в Осовці аж дві десятини землі, і на це треба чотири сотні карбованців...

Отож Олексій заїхав до Терешка на Шинківці. Терешка дома не застав. Його стара сказала, що має бути ніби десь там у шинку. Олексій зроду не заїжджав до шинку, але як треба, то треба. Заїхав до шинку, поставив коні перед входом, вже трохи смеркало, зайшов до шинку. Шинок як шинок... Столи, а за столами люди. Деякі п'ють. Під стелею вже блимає нафтова лампочка. Олексій помітив при одному столі кількох з тих, що бачив тоді літом у банді Казмірця. Вони п'ють і кричать. Що тут дивного. Олексій питає, чи не було тут Терешка. Йому кажуть:

– Був, дядьку Олексію... Був. Але пішов.

– Куди пішов?

- А хто там сьогодні знає, куди... От пішов та й пішов...

Хм... Прикро. Олексій розглянувся по шинку. Сидить той, другий, третій. І дивно, як вони у такий робочий час можуть отут сидіти і диміти отим тютюнищем і тягнути ту брагу... Затримався він... Ну, скільки там могло бути? Раптом десять хвилин... Вийшов, батіг у руках... А де ж коні? Немає коней... А, бодай тобі кольки в ребра. Олексій чоловік дебелий, міцно збудований, з твердим, зачовганим, як млинський камінь, кулаком. Він спокійний, і тяжко вивести його з рівноваги. Але як тяжко вивести з рівноваги, то ще тяжче привести його до рівноваги, коли вже хтось його з тієї рівноваги виведе. Так трапилося й на цей раз. Він вийшов з рівноваги. Це вам, прошу, не жарт. Немає коней, а коні в господарстві, ви самі знаєте, що значать. Особливо тепер, коли треба ось вивозити з Бущенщини колоди, коли треба до зарізу того проклятого гроша. Олексій на вигляд був спокійний, але що діялось в його нутрі - краще не казати.

Він не кричав, не бігав, не лаявся. Вернувся до корчми і одразу підійшов до столу, де пиячили Казмірцьові товариші. Це був малий Кухаренчик, Гаврилків Іван і Казмірців швагер Хведось Сорокатиий. Олексій підступив до першого, що сидів скраю і одразу:

- Ти! Де мої коні?

- Які коні? - рванувся до нього, мов скажений песик, малий Кухаренчик.

- А ось які! - духонув його одразу Олексій і просто в зуби.

Це був влучний хват. Кухаренчик полетів в кут, мов миршавий кіт. До Олексія, розуміється, кинулись... Іван, Хведось, але Олексій був в настрою. Два помаху руки - і обидва лежали там, де й Кухаренчик.

- Чиста робота, - сказав один з дядьків, що сидів при столі, але Олексійові не до жартів. Він подивився на всіх:

- Ви! Хто чим має. В'яжіть їх...

Невідомо, як це сталося. Це була іскра, що попала в бочку пороху. Не пройшло і двох хвилин, як всі три - Кухаренчик, Гаврилків Іван та Хведось лежали скручені серед коршми.

- Б'ють злодіїв! - загуло в коршмі і поза коршмою.

На цей поклик за десять хвилин ціла коршма наповнилась людьми.

- Бий, бий! - ревіли в юрбі і все перлося наперед!

- Четвертуй клятого. Ніхто, правда, не бив. Олексій тільки стояв над злодіями, мов коршун над курчатами, і по черзі штовхав своїм залізним чоботом того чи іншого під ребра.

- Де коні? - приказував за кожним разом Олексій. Але юрба цим не вдовольнилася. Злодії лежать зв'язані на запльованому мокрому помості. Треба їх "рішити". Десь появився Прохорець, отой миршавий, мов зацяпане курча, з козячою борідкою. Високим, мов у кози, голосом він кричав:

- Бий! Бий їх! - І де взявся у нього чавунний трибок від машини-молотилки. Він, не довго думаючи, розмахнувся тим трибком і Кухаренчика по ребрах, по ребрах...

- Ох, ох, ох! - тільки охкав той, але скоро і охкати перестав. Занімів, з рота і носа потекла йому червона юха.

Цього тільки треба було. Юрба побачила кров, а це вже все. Давай! Всіх злодіїв давай! В першу лінію Казмірця давай. Де він? Він живе на "казьонній часті" десь на Горбайцях. Це шмат дороги, верстов, щоб не збрехати, сім буде.

- Даниле! Запрягай коні!

Не один Данило запряг коні. Знайшлося миттю підвід з десять. Вже смеркнуло, але нічого. Дядьки озброюються вилами, сокирами, хто чим може... Сідають на сані чоловік двадцять і гайда по селі...

Це була не ніч, а буревій. По цілому селі від Клопотів до Верхівського лісу, мов блискавка, пролетіло: "б'ють злодіїв". І то за одну ніч. Огонь пролітав від хати до хати, і вже біля півночі дві тисячі мужиків, старі, молоді, чоловіки і жінки горіли одним тільки бажанням: бий їх! Люди вибігали з хат, по селі брехали, мов навіжені, собаки. На Хавруках вибігали і слухали, що діється на Шинківцях. На Семенюках не гасили світла і збігалися до одного місця та кричали: давай їх сюди! На "казьонній частині" шуміло, ніби тудою пролітав оркан. Казмірця і його близького помічника Миколу Довбенка, по вуличному Габайця, хтось наперед повідомив.

- Куме! Тікайте, бо йдуть! - прибіг і крикнув йому в хату його кум і, мабуть, поплічник Миколай Торган, по вуличному Каміняка. Казмірець у товаристві кумів, сватів і свого дорогого Габайця, як звичайно, сидів у добре натопленій хаті і випивав. Йому було весело, і коли він почув "тікайте", йому стало ще веселіше. Він зареготав на цілу хату.

- Цікавий, хто відважиться тепер вступити в мою хату, - казав він до кумів. Куми мали трохи іншу думку. Хм... Хто його знає. Ордій Овсяний вийшов на двір... Послухав, послухав... Дивно. На селі так брешуть собаки... Хм...

Не встиг увійти до хати, як на подвір'я заїхало саней з десять. Двадцять мужиків у білих та жовтих кожухах, у суконних шоломках або чорних баранячих шапках увалилося, як чорна хмара, до хати, хтось крикнув - бий! - лампа згасла, почулось тихе борюкання, брязкіт побитого посуду, грюкіт перевернутого стола. І як засвітили знов лойового каганця, що нашвидко принесли від сусіда, то Казмірець, Габаєць, Ордій і ще двох кумів лежали як попало серед хати, а на печі та в запічку кричали, мов їх різали, жінки та діти. Казмірця витягнули за ноги на сніг.

- Люди добрі! Та змилуйтесь! - чути було його голос, але по ньому вже мастили хто що мав. Лушнями, ручицями, сокирою, ломакою, постолом... І ніхто не дивився, куди влучає. В голову - добре. Під бік - також добре. В живіт - гаразд. Він навіть не так довго стогнав. Хтось мазнув, мабуть, нехотячи, по лобу обухом сокири і бідачисько Казмірець віддав Богу дух... Били ще й по смерті, бо не вірили, що він вже готовий, а до всього було темно.

2.

Розуміється, що по селі зчинився рух. На другий день рознеслася чутка, що Казмірець протягнув ноги.

- Стерво! - з серцем згадували його.

- Собаці собача смерть!

Деякі баби бігли аж із Запорожжя та з Семенюків з оджогами чи коцюбою. Казмірець лежав, прикритий потерухою соломи, на дворі і ні одна не пройшла повз нього, щоб не мазнути оджомом по вишкірених, залитих кров'ю зубах. – Це тобі за мої коні! А це тобі за мої кури! А це за моє полотно! А це за мої не проспані ночі!

Дісталось і іншим. Кожному з тих, що були з Казмірцем, надсадили храпи. Одному більше, другому менше. Згадали всіх. Один згадав одного, інший другого. Брали і брали, виполювали своє село з непотрібного бур'яну, і треба віддати справедливість – випололи і то чисто...

Приїхав, розуміється, один стражник, приїхав після другий. Потім приїхав в'язник. Питали що хто... Мужики стояли у своїх жовтих та білих кожухах кожний на своєму місці в личаних постелах і здавалось, що це не мужики, а мур з каміню.

– Хто бив? – питав в'язник.

– Всі били! – відповідали хором. В'язник крив матом, декого протягнув черезпліч нагаєм, як це звичайно буває у сторожів безпеки його величності імператора всеросійського, і на цим скінчилось... Ні. Ще дехто по "приговору" громади був висланий на "посіленіє" в Сибір... Як ось Тодор Криніцький, Михтод Габаєць, котрийсь, здається, Митрофан Каміняка...

Ця подія зробила в селі своє діло. Коні Олексієві знайшлися... Десь їх загнали вже аж до Бущі, але їх і там знайшли самі бущаки і привели до Дерманя. Це був, так би мовити, приклад, який, далебі, вплинув ні на одного з того ліпшого боку, на який людина іноді звикла хилитися чи кульгати. Вплинув він не тільки на тих, що ласували на чуже добро, протягали загребушу руку на чужу кривавицю, сіяли жах, спустошення та сльози, але вплинув він і на іншу породу людей...

От візьмим хоча б старого Федора Семенюка, по вуличному Балабу. Він живе за ровом на тому Запорожжі, що зветься від прадавен Балабами, має добру хату, добру пару гнідих конят, добрі руки і добру голову. Цей Хведір, даруйте мені, хоча і є мужик, але якось він на мужика не скидається. Він, правда, носить тяжкі мужицькі з юхту чоботи, має звичайного дубленого жовтого з вишиванням кожуха, на лисій, широкій голові суконну шапку, яку в Дермані звуть шоломком. Але все-таки він не скидається на звичайного мужика. У нього якась рівна, проста хода. Ось він йде, і кожний, хто з ним зустрінеться, дає йому дорогу і скидає на привітання баранячу шапку. У нього завелика трохи голова, а в сірих очах багато спокою і розваги. Він мало і неохоче говорить, більше мовчить, часто дивиться перед себе з-під довгих, густих брів і думає. Губи його при тому міцно стулені, бо у роті його бракує, мабуть, з десятків зубів. Він чомусь нагадує якогось пана-добродія, шляхтича чи магната в тяжких мужицьких чоботях. Такі у нього поважні і потрібні слова і рухи, такий у нього цілий від чобіт до шоломка вигляд. Останні роки він щось почав хрипнути і носить на шиї пов'язану, заяложену потом і курявою, хустку. Ця хрипота дуже злісна, бо ніяке зашіптування, ніякі зілля, навіть від самої Уліти не вплинули на неї. Від того Федір став ще мовчазнішим, ніж був...

Чи можна сказати, що Федір багатий? Батько його дістав після панщини дев'ять

десятин наділу. Це так званий малий ґрунт. Їх було двох братів – він і Михайло. Мали також одну сестру. Михайло відділив свою половину чотири з половиною десятині, сестра вийшла заміж на Залужжя без землі, а Федір лишився на батьковому господарстві з чотирма з половиною десятинами.

Мав, розуміється, хату... Звичайну, як тоді робили, в зруб, низьку, з трьома маленькими вікнами, з димарем на солом'яній стрісі. Мав також горожену з хворосту клуню, таку саму повітку, такого ж хліва на свині, на вівці, на рогату худобу і на коні. З Бущенщини, яка ще не так давно підступала до самого Запорожжя, часом приходили вовки, підкопували горожаного хлівця і витаскували пару овечок. Конята були малі, миршаві, руді, довгошерсті. Корівки – їх було дві, також не на виставку. Дві-три кварта молока можна було вицяпнути, коли була в Бущенщині паша, а зимою обидві запускалися, і можна було перед ними кричма кричати... Все то було, як звичайно, у ті благословенні часи – мале, дрібне, миршаве.

Не можна сказати, щоб було мало землі. Навпаки. Можна тільки сказати, що тоді не один порядний господар Христом Богом відпрошувався не давати йому аж дванадцять десятин. Що він буде з таким ланом робити? Його ж треба поорати і поскородити, і посіяти, і пожати, і помолотити. У Верхові продавалась земля по двадцять п'ять карбованців десятина. У Бущі продавали землю по двадцять карбованців з лісом. Продавали на Борщівці, у Осовці, в Мизочику – де хоч, де тільки тобі, чоловіче, подобається.

На це якраз навинулися чехи з Австрії. Вони ніби їхали аж у Сибір. Царська влада виписала їх, щоб на Сибірі завели хліборобську культуру. Але, приїхавши в першу губернію Російської імперії, їм одразу відхотілося їхати до Сибіру. Нащо їм до Сибіру, коли ось перед носом Сибір. Бери, край, корчуй, будуй... І то скільки тобі хочеться, скільки бажає твоя земляна душа, скільки влізе в твоє розуміння. Чехи були сама голота. Не багаті ж виїхали з рідного краю. Виїхали ті, яких пхала у світ неласкава доля. Привезли вони хто сто, хто п'ятьдесят карбованців. Зазадаткували землі на Борщівці, на Озірку, в Гільчі, в Урвенній, в Лідаві, в Квасилові, і далі, далі... Цілі села, цілі колонії. Спочатку – як там вдавалось. На Борщівці валили праліс, дерево різали на круглячки і з круглячків складали стіни. Появилися корчунки, попоролі цілину плугами з теліжками, появилися коні. Рік, два, п'ять... Подивіться, що там діється тепер. Кожний чех має двадцять, тридцять, п'ятьдесят десятин... Вже зводять муровані хати, вже криють їх бляхою, вже вкопують стовпи під хмельниці...

Федір Балаба не ходив, як от брати Гуци, до чехів на працю. Він мав досить роботи на своєму. Але Федір Балаба так собі частенько в неділю після служби у церкві візьме у руки кривульку і потихеньку межами пішов, пішов через поля до Борщівки. Йому там подобалось... Хм... – крутив він своєю великою головою. – От дивись його... А такий ось тут був ліс... Ліс, як коноплі... І дивись...

Хведорові, мабуть, ті люди подобались. Не говорив він з ними, бо не потрапив. Мали вони якусь дивну мову, але він має очі і може дивитися і бачити. Он там зводиться нова хата... Хіба можна її рівняти до наших хат, думав Федір. Отам виоране і

вискороджене поле. Хіба у нас так потраплять вискородити та ще й новину, – думав знов Федір. Дивився і думав, дивився і думав, хитав головою, міркував, сам до себе промовляв словом.

Коли прийшла зима, Федір щось таке видумав, чого і світ не бачив. У своєму таки лішнику отам над копанками, де весною стільки цвіте барвистих квіток і де так виспівують соловейки, Федір почав щось копати. Що він там копає? – питали себе люди. – Скарб чи що? Золото? От який той Федір дивний. Копає мерзлу землю день і другий, і третій. Копає і копає, і що ж він там викопує? Нічого. Зовсім нічого, тільки звичайний пісок з дрібненькими мушлями і звичайний ніздроватий камінь-вапняк, дуже хрустний і м'який, як притки засушеного білого хліба. Що можна робити з такого каміню? І прийде йому в голову отаке. Як довго світ-світом, а земля – землею... Як довго на цій землі стоїть Дермань, ніхто такого не бачив, щоб простий селянин з власного бажання без примусу гайдука і приказу вряdnика копав землю і викопував з неї що? Звичайний камінь... Звичайнісінький ніздроватий камінь...

А ось, як бачите, найшовся такий дивак. Це Федір Семенюк-Балаба. Він собі помаленьку порпається в піску рискалем та келипом, та ломом. Виймає з піску камінь за камінем і складає тут же побіч у стосик. День у день там порпається і як минула зима, то у нього там стояло кілька стосів того непотрібного каміню. Кілька гарних, прямокутних стосів, вимірених сажнями. І вже тієї самої весни, як тільки обсіялись поля, Федір десь вискіпав мулярів і почав мурувати з каміню хліва... Доброго, міцного, з грубими мурами... Коли його питали, нащо він таке ото вичворяє, він спокійно відповідав:

– У мене вовки вже стільки виносили, що я міг би два таких хліви збудувати...

Що проти такого скажеш? Порядні господарі розводять руками... Дивно якось воно...

Але коли б Федір на цьому ще зупинився. Ну, скажемо, задумав чоловік конче переселити свої вівці у мурований хлів і зробив по-своєму. Але він на цьому не зупинився. Він, подивіться, що робить. Він не вдовольняється тими своїми чотирма з половиною десятинами. Він ще засіває у сусідів на спілку. Хто і де таке чув чи бачив. Всі його сусіди на цьому кутку і там за ровом нічого такого не роблять. Кожний має той свій ґрунт чи півґрунту і кожний вдовольняється своїм. З мене, мовляв, вистачить. Навіть дехто з Середів, з Самків та навіть отут ближче не засівають цілого свого ґрунту. Як можна стільки зорати, обсіяти, після покосити, пожати? Навіть батько братів Гуців не раз і не два лишав кілька десятин свого ґрунту необробленим. Так і лежало облогом, навіть ніхто не пас, бо пасовиська і в Буценщині, і в Осовці, і на Тимошивщині досить. Паші досить, аби було що пасти.

І що робить Федір? Він помітив, у кого необроблена земля, пішов до того, до другого.

– Знаєш що, Несторе, у тебе он там на Плоскій поле вакує...

– Та воно, коли правду сказати, – чухається Нестор...

– Знаєш... Якось так випало... Віл, знаєш, почав кульгати... І так зісталося

неораним...

- Так от, ніби я про це хочу сказати... Я тобі виорю... І засію... Мої воли здорові... А у тебе все одно лежить даром... За поле дістанеш половину збору...

Нестор радіє, що Федір такий знайшовся. Добре, ще й могорича поставить...

- Но. Ти, Несторе, знаєш, що я хорію на горло... Горілки не вживаю...

І так ось обходив Федір перед Великоднем кількох сусідів. Вийшло у нього на це літо не чотири з половиною десятини, а два рази стільки. Обсіяв би і більше, але сили людські обмежені, а наняти не завжди чоловік може. І так звідки у нього стільки тієї "охоти". І ніч, і день, і... Завжди бачать його в роботі. Все в землі та в землі, як той кріт, копається. То він на Тимошівщині хмиз з поля викорчовує, рівняє водомої, загачує рови, щоб вода далі не розмивала... І все то на чужому, не на своєму, на панському. Його поле рівне, як долоня, але він і чуже рівняє. Як бачить якийсь пень - взяв і викинув його. Як стоїть якийсь кущ соснини, також взяв його підкопав, вивернув, зібгав на купу і запалив. Що він з тим думає робити? Ті дві десятини на Тимошівщині, він так само орендував, як і брати Гуци. Орендував у княгині Андрейової, щось там платив. Але за два роки оренди він раптом ті десятини купив. І де він узяв ті гроші? Як вірити бабським пліткам, що ото біля криниці гуторять, то він ніби викопав дійсно у каміні якийсь скарб. Кажуть, горщик з червінцями викопав, а тому і купує поле.

Брати Гуци побачили, що Федір таке вступив і собі давай таке робити. І вони пнуться. Що ж... Воно, як сказати правду, жива людина про живе думає. Треба не тільки на сьогодні, а й на завтра і на післязавтра...

Федір не вдовольнився тими двома десятинами. Він купив ще щось там. А потім ще. У нього за пару років вийшло не чотири з половиною десятини, а вісім. Він вже навіть одної весни пішов до Нестора і сказав:

- Знаєш, Несторе, може б ти ті десятини свої сам обробив. Я вже не можу... Свою маю...

Нестор обіцяв, що заоре сам. Поле вироблене і добре поле, і пшениця на ньому росте. Але Несторові і на цю весну щось перешкодило виорати ті десятини. Багато має дітей, нужда, воли продав, зимою, бачте, не хватило хліба. Отаке... Що робити?

Зате Федір не може поскаржитись, що багато має дітей. Не благословив його Бог нащадками. А хотів би, щоб робочі руки були. Дитина - це, на його думку, підпора на старості, робітник, прибуток. Але що подіяти. У нього всього-на-всього один син і одна дочка. Дочка старша і не дійшла до сімнадцятого року, як заміж вихватили. Нічого собі видалась. Вродлива, з великими каштанними очима, просторікувата і метка. Її посватав, якщо знаєте, отой Василь Кондратів, що у нього торік перед другою Пречистою хата згоріла.

Сусіди не радили за такого голяка дочку віддавати, але Федір нікого ради не питав. Він тільки спитав свою Марту:

- Хочеш за нього йти?

Вона пом'ялась трохи і підтакнула.

- Здається, що з нього може бути господар, - додавив ще Федір і справив дочці

весілля. На дивовижу для всіх, він дав дочці не тільки два кожухи, скриню з сорочками та полотном і корову, але він дав дочці ще й дві десятини поля. Це в Дермані новина. Ніхто до цього часу за дочками поля не роздавав. Це вже Федір заводить якісь нові порядки. Всіх то дивує...

І залишився у нього дома тільки один син. Три душі: Федір, його стара Домаха і син Конон. Домаха не могла впоратись з цілим господарством, тому у них появилася наймичка. Це була їх перша наймичка. Вона прийшла з панської частини Дерманя, дочка рибалки Юзька Ганна. Без наймички не можна було обійтись. Зимою ще так-сяк, але прийде літо, прийдуть жнива і не можна скрізь поспіти. Особливо, коли Федір, поставивши хліва, задумав ставити також хату. Стара дерев'яна хата була також ще не згірша, але йому, бач, заманулося мати муровану. Дерев'яна йому, бач, не вистарчає. То йому показалися малі вікна, то десь там попідгнивали підвали, то знов ніби вона одним боком вгрузла в землю. Де то видано, щоб на такі вади звертати увагу. У кого, скажіть, на цілий Дермань більші вікна чи краща хата, але всі вдоволені... Це тільки Федір бозна-що задумав. Йому закортіло мати хату муровану та ще й з каміню. Він бачив таку десь там "на чехах", а для нього чехи це образ. Він на них молиться, не може нахвалитися, які то вони господарі.

Трохи мав старий Федір клопоту зо своїм сином Кононом. Хлопчисько зовсім ніби не вдався у батька. Батько мовчазний, тихий, повільний, а той видався – мов живе срібло. Вже малим нікому не давав пройти дорогою. Ні старий, ні малий не міг пройти біля нього, щоб його не зачепив, не кинув грудкою землі, не передражнив. Діти на кутку часто від нього плакали, а жінки бігали за ним з налигачем чи пучком кропиви і на цілий куток верещали:

– А щоб тобі, Господоньку дай, руки повкорочувало! Щоб тобі пам'ять відняло! Щоб тебе завело на банту!..

Чоловіки приходили до Федора:

– То, чуєте, ваш малий таке ото виробляє, що де воно й видано! Мойому малому голову розкроїв!

Федор мовчить. Але вечором мовчки скручує посторонка удвоє, бере Конона за праву руку і починає водити його довкола себе.

– Це, щоб ти пам'ятав на друге! – зазначував Федір, але Конон не виявляв великого страху навіть перед посторонком. Він день-два не зовсім зручно сідав на свою задню частину, але минув тиждень, і все йшло по-старому.

Коли тільки почав підростати, одразу пішов на залицянки до дівчат. Ще зовсім мале і, пробачте, смаркاته, а вже дівкам не дає спокою. Післав його Федір до школи. Вчився він добре, але учитель мав з ним що робити. Мало який день приходив Конон, як і всі, додому. Кожний день "сидів без обіда" за те чи за інше. А скільки скарг до батька, скільки погроз, скільки разів викидали його зо школи.

– Нічого з нього не вийде! Його чекає шибениця, – казав старий учитель Марко Лук'янович Сова.

Федір все-таки настоював, щоб Конон був у школі. Як почав, то й повинен

закінчити. Коли учитель впирався, Федір клав на віз кулик кращої муки, кілька різників сала, пару ковбас, і Конон знов появлявся у школі. Свое чергою Конон дома також діставав, але все то якось так чередувалось, як ніч і день, як тижні... Конон нічого собі з того не робив. Видавався твердим, ніби він з якогось каміню тесаний.

І дійсно, був міцний хлопець. Не вказувало на те, що буде він дуже високого зросту. Але мав він плечі тверді, широкі, мав голову на добрих, цупких в'язах, мав широке виразне обличчя, добре вправленого, міцного, ніби заклинкового залізним клиннем, носа. Уста його тонкі і широкі, завжди міцно затиснуті, очі сталевोї барви і вже тепер дуже виразні, з поглядом молодого хижака.

Коли Конон скінчив народню школу, Федір знов вступив нечувану і невидану штуку. Того часу, як пам'ятаєте, у Дермані десь у повітрі лихої взялося багато парубків, одягнених у темно-сині одяги, з понапинутими кашкетами, на котрих блищали якісь ознаки. На них почали казати "учинікі". Десь їх стільки набралось, що як прийде субота чи неділя, то в монастирі займуть обидва криласи. Співали там басами, деякі носили бороди, деякі довге волосся. Якось ніби появилася учительська семінарія чи що там у лиха. Люди довгий час не дуже то в тім розбиралися. От якісь "учинікі" і хай собі будуть "учинікі".

Зайняли вони отой будинок у монастирі, що, як йти через монастирську браму, то стоїть він наліво від дзвіниці. Нічого собі, з великими ґратованими вікнами будинок, чистий, білий, критий добрими ґонтами, з ринвами на воду по кутах. У тому самому будинку вони й оселилися. Там вони й спали, там і вчилися. Бувало, як йдеш повз той будинок, то аж вуха глохли від скрипок. Все щось таке грали та грали, не яку тобі польку чи козачка, чи пісню яку, а щось таке, що й не розбереш. Так ніби це не скрипки, а сто котів у марці нявчить...

Так ото були ті учинікі... Старий Федір якось довідався... Як то сталося, ніхто не може й до ладу сказати. Кажуть, ніби він ходив до самого гархимандрита, якогось там священнішого Євлогія чи кого там. Не боявся, кажуть, піти і вивідати, що і для чого... Довідався він, що ніби з тих "учиніків" мають бути учителі, а кожний, коли скінчить, то дістане десь небудь в Росії – в Сибірі чи на Кавказі, чи в Полтавській губернії, чи хтозна-де, службу і дадуть йому "оклад" двадцять два рублі на місяць.

Що тому Федорові стрільнуло до голови – Господь святий знає... Але йому, чуєте, заманулося, щоб ото і його Конон став таким учиником, щоб носив отаке темно-синє вбрання з широкими шароварами. Йому, бачите, закортіло бачити свого сина паном. Кажуть, пішов він і питає: "Ваше високоприподобіє! Прошу вас, всемилостивійше (він знав, як треба з високими лицями говорити)... Прошу вас, каже, всемилостивійше, дати мені, ваше високоприподобіє, пораду... Є у мене син... Добру має голову, тільки трохи, як-то кажуть, непосидючий, трохи, звиніте мене на сим сквернім слові, лайдак. Хотів би я його в люди вивести..."

Так старий і сказав:

– У люди вивести... Щоб вийшов він таки людиною... Він у мене, бачите, один...

– А ви, чоловіче Божий, якого будете сословія? – запитав на це високоприподобіє.

Федір тут зам'явся, трохи почув себе не на справжньому місці.

- Крестьянського, - відповів він з притаєною непевністю, дивився скромно просто перед себе і мав вигляд людини, яку застукали на якомусь недоброму вчинкові. Преподобіє покрутив головою, спитав ще Федора, звідки він, з якої частини Дерманя, скільки має землі. На все це Федір відповів як слід, поважно, з толком і гідністю. Потім преподобіє висловився: "Ето всьо хорошо... Но ми пока крестьян не прінімаєм...".

Федір не сказав на це нічого. Що ж... Не "прінімаєм", то не "прінімаєм"... Що робити... Він вже хотів вклонитися і відійти, але преподобіє ще раз заговорив:

- А яку школу "скончіл" ваш син?

Федір відповів:

- Та от тут у нас... Народню... Свідетельство має... Добре свідетельство... Сам бачив...

- Це мало, Божий чоловіче. Для семінарії це мало. Треба ще, щоб він скінчив бодай "двохкласное учіліще"...

Федір на це щиро подякував. Хотів, правда, запитати, що то і яке то, і де то двухкласное, але вже не відважувався більше турбувати. Подякував, вклонився і вийшов.

Йшов він поволі, ступав, як звичайно, обережно, дивився перед себе. Мав вигляд якогось філософа, як то їх малюють на старих гравюрах. Одягнений у гуньку з сірого доморобнього сукна зі зборками та вишитими червоною заплоччю кишеньми, підперезаний червоним, широким шерстяним поясом у два обводи, на голові чорна, трохи поруділа бараняча шапка, на ногах важкі, тупоносі, з грубої шкіри чоботи. У правій його сухій, довгопалькій долоні затиснута довга, з вичовганою ключкою палиця. Він йде по рівній дорожці, з обох боків котрої забор, барвлений на свіжо зеленою барвою. Справа забор висаджений грабовим живоплотом, рівненько і дбайливо підстриженим. Над головою високо шумлять і гойдають шишками великі смереки. Скільки років пам'ятає їх Федір, і завжди вони однакові і завжди отак шумлять. "Це новий, мабуть, намісник такі порядки завів, - думав Федір. - Господар, аякже... Старий був затяжкий. Помер на ядухи... Грішив чревоугодієм. Хотів зробити операцію і не видержав... Серце не видержало, занадто заросло тлушом...".

При виході з монастирської брами Федір зустрічає кількох учиників. Пропустив. Он йдуть ще кількох. Вагався хвилинку, але не втерпів:

- Звініте мене, прошу вас ласкаво... Хотів щось вас спросити...

- Прошу, дедушка... Чим можемо служити? - відповів один з довгими пасьмами волосся без кашкета.

- Хотів спросити, чи не знаєте ви часом, де тут у нас знаходиться якесь двухкласне учіліще.

Федір вже тоді починав хоріти на горло і говорити йому не так легко.

- Двохкласное учіліще? Та от у Новмалині... Недалеко...

Федір втішився, що недалеко, і почав розпитувати. Знайшовся один, що там учився. Розповів усе, і Федір щиро йому подякував. Казав прийти до нього на груші. Має гарні

груші, перещеплені з саду пана Карвіцького. Учиник обіцяв, що таки десь прийде, бо груші він любить. Запитав, де Федір живе, і записав собі те до книжечки.

- На Запорожжі, де Балаби. Федір Семенюк... Це все. Там вже люди покажуть...

Кононові Федір про це все нічого не казав. Нащо. Він тільки одного дня краще одягнувся, запряг до воза коні і кудись поїхав. Навіть Домасі не сказав. От кудись поїхав та й усе. Але Федір знає, куди їде. Він даремно нікуди не їздить. Він поїхав до Новмалина, яких двадцять верст з Дерманя. Поїхав до школи і зайшов просто до інспектора двохкласного учілища. Розказав інспекторові, що і як. Так і так, мовляв. Маю сина і т. д. Повторив усе, що казав архімандритові, і поспитав, чи не можна було б йому примістити до школи сина. Інспектор повторив те саме, що й архімандрит. Крестіянських, тобто мужицьких, дітей поки що не приймається. Коли б ще він був дячком чи волосним писарем, чи бодай сторожем якої-небудь казьонної чи гражданської палати, то тоді...

- Бачте, не було ще такого случая, щоб мужик хотів дати свого сина в науку, - закінчив інспектор... А подумавши додав:

- В том то й річ.. Не було ще случая... Ви тут перший...

Федір трохи засоромлений. Що ж тут поговориш. Слова тут не допоможуть. Він довго не вагався, вклонився, подякував і пішов собі. Пішов просто до свого воза, до своїх коней, погладив їх по спині, по гриві, поправив нашілники, загнуждав і сів, щоб їхати... Не видно по ньому, щоб його це якось пригнобило чи непокоїло. Не приймають, то не приймають. Раз він мужиком родився, то що тут, значить, робити. Вище себе не перескочиш. Не він винен, що так є, а ті, що його родили. Батьки, діди, прадіди. Ті якось там попали в ті прокляті мужики, щоб цілі віки тягнути ярмо чуже. Ті, а не він. Федір вже таким родився, але хтось десь у давнині не подбав гаразд, щоб не бути мужиком, а всі його нащадки мусять за те відпокутувати.

Федір приїхав додому. Щось його все-таки непокоїть. Не має він спокійного місця на своєму подвір'ю. Він щось вештається туди, сюди, заглядає до хліва, до комори, лізе на горище... знаходить якісь мішки, щось там сипле, пересипає, кудись носить.

- І що ти там, старий, вовтузишся? - питає його Домаха.

Той навіть не озвався.

- От ще старе бурмило, - залишила йому слова Домаха і пішла робити своє. Федір возиться з мішками далі, а другого ранку всі бачать, що Федір знов кудись вибрався. Але тепер, здається, що він їде до млина. "Нащо йому їхати до млина, - думає Домаха, - коли він недавно був на Мостах і намолів". Федір мовчки собі погнав коні і поїхав...

І поїхав він знов таки до Новмалина. Приїхав і вже одразу пішов до інспектора, несучи на плечах чималенький кулик пшеничної, петльованої муки. Приніс і поставив кулика при дверях...

- А це ж що таке? - запитав здивовано інспектор...

Федір не відповів отак поспіхом. Він поглянув на інспектора і поволі, тихо, зовсім байдуже так, ніби він приніс не муку, а мішок піску, проговорив:

- А, то ось трошки муки... Не прогнівіться... А я там ще... - І не доказавши вийшов.

Через деякий час Федір знов вернувся і знов з мішечком... Тільки у тому вже було щось інше... Щось, видно, тверде... Поставив біля того мішка і киває поважно головою.

- А це ж ви на що? - каже інспектор, і помітно одразу, що голос його став м'ягчий, добріший, звичайніший...

- Та... Знаєте... Все нащот того мого сина... Хочу таки його в люди вивести... Дуже вже він у мене гонивітер.

На цей раз пішло краще, і інспектор записав Федорового Конона до першого класу Новмалинського **[в оригіналі помилково - Верховського]* двокласного училища. Хай, мовляв, з першого сентября і приїжджає. Якось-то буде. Побачимо...

Шило, як-то кажуть, в мішку не втаїться. Не можна було також затаїти, що Федір Балаба "подав свого сина на вищі учіліща". Ця вістка схвилювала цілий Дермань і розійшлася далі поза Дерманем. Всі сестрички і не сестрички біля церкви на перелазах, біля криниць і так на посиденьках тільки й мали мови, що про того Федора. Ніхто того не похваляв. І як таки можна? Мати одного сина, одну дитину, одного спадкоємця і отак з ним зробити? Господи, Господи, як світ-світом, такого ще люди не бачили. Здурів Федір та й годі. Інакше і не можна про це думати.

Довідався про це також о.Дормидонт. І його це зачепило за живе. Одного разу сказав покликати Федора до себе. Федір пішов. О.Дормидонт нікого до себе не підпускав, але це "случай" такий, що варто придивитись до нього зблизька. Закликав Федора до себе, до свого кабінету. Федір увійшов і зупинився спокійно біля порогу. Чого має йти далі, коли там все блищить і чисто, як на столі, а у нього чоботи, як звичайно чоботи. Не ходив же він по килимах, а по грязі.

- Ге, Федоре... Що це ви там надумали? - почав Дормидонт.

Федір перш за все мусів би здивуватись, чому це о.Дормидонт, який всім у Дермані від малого до старого завжди казав і каже Ти, а тут раптом завикав. Що це Федір таке? Князь чи оконом, чи пристав воєнний? Не сподобалось Федорові таке. Вже коли всім ти, то хай і йому те саме буде. Ніколи він себе поміж чесними людьми не вивищував і в ніякі ви не перся. А це, що він свого Конона у школи віддав, це вже його діло. Це вже "касається" тільки його самого і все...

- Та що видумав, батюшка... Нічого такого не видумав, - каже спокійно Федір, так ніби тут дійсно нічого й не було...

- Як це нічого не видумав... А що то там з тими школами? Га? - І о.Дормидонт дивиться на Федора, ніби слідчий суддя на великого злочинця.

- Хм... - розвів руками Федір і пожував беззубим ротом, - як вам, батюшко, сказати й сам толком не знаю. От віддав сина в ... Ну, в школу! Та й все...

- А нащо ж ви його туди віддали? - знов питає о.Дормидонт.

- Ну, батюшко! Не для того, щоб там бомки стріляв... То вже звісна річ...

- Ха-ха-ха! - розреготався о.Дормидонт, а це добра ознака, коли він регочеться. Він відкинув свою велику, патлату голову назад, вишкірив міцні білі зуби і сміявся, мов кінь. Це знов-таки не сподобалось Федорові. Як таки з такої простої речі та й сміятися. А ще духовній особі...

- Бачите, Федоре ... - казав о.Дормидонт. - Все то добре. Добре. Тільки не розумію я, чому ви хочете мати вченого сина. Думаєте, що тільки в науці є щастя? Маєте одного сина. Маєте землю. Маєте господарство. Кого на тій землі посадите? Як хочете, то я вам скажу: коли б я міг, я б зараз скинув оцю рясу, закачав би рукави і пішов би орати землю... Землю орати! Чуєте, Федоре!

- Землю я орю, - спокійно сказав Федір і вткнувся поглядом у підлогу, ніби там була перед ним земля.

- І ваш син має її орати! - аж викрикнув о.Дормидонт. - Земля потребує не тільки рук, а й голови... А ви й ваш син її маєте. Розумієте?

Федір затупцяв своїми чоботиськами, ніби він стоїть на гарячому.

- Я думаю, батюшко, що це йому і при землі не завадить, - сказав він так само спокійно і по-своєму засоромився.

- Азбуку вчити, - кричав далі о.Дормидонт, - потрапить кожний дурень. Але бути порядним господарем... Го, го! Це штука. Ми маємо під ногами добру землю. Топчемо її, а не вміємо на ній жити.

Що Федорові до того, що піп кричить. Хай собі кричить. І яке Федорові діло, вмієм чи не вмієм ми жити. Кожний робить, як робить, як йому на душу положено. О.Дормидонт за землю. Звісно, у нього, мабуть, і за пазухою земля, і живіт землею випханий, і в голові земля. Він он і за Господа Бога забув, а все землю скуповує та вілі будує, та хутори ставить, та в поле повсякчасно бігає, та з жидами вештається, та селян збирає і розтовкмачує замість отченашу, як мають сади садити, щепи щіпити, коросту з коней та собак зганяти, корови доїти. Добрий мені, прости, Мати Пречиста, піп видався, коли у нього такі думки, що все у землю віддавав би, а селян ні одного з села навіть на городового до міста не пустив би.

З Федором вони не домовилися. Кожний зістався при своєму. Федір з чим прийшов, з тим і пішов. Федір йде спокійно монастирським берегом до себе, похитує головою і сам до себе заговорює: - Так то воно так... А все-таки не так... Земля... Певно, що земля... Знаємо... Довго він про це не думає. Має про що інше думати. Що то там, як прийде робити, як то розплатитися з боргами, садок, поле, гній... Є про що думати, аби тільки голови хватило...

Але питання з наукою вирішив сам Конон. Одного разу він прийшов додому, підійшов до батька і просто сказав:

- Бийте, забийте, а до школи я більше не піду...

У Федора заперло дух.

- Га? - сказав вищим голосом Федір. - Га? Що ти сказав?

- Те, що ви чули... Не піду! - вперся Конон, і дивиться на батька зовсім не лагідним поглядом. Щось у ньому, як у півня, що сперся і наїжився проти свого сусідського індика...

- Не піду та й не піду!..

Федір відчув прикрість і навіть біль. Він стиснув міцно-міцно широкі тонкі уста, потім поплямкав беззубим ротом і мовчки відійшов. Вперше Конон відчув і зрозумів

свого батька. Вперше зробилося йому погано на душі.

- Дуже мені шкода було батька, - оповідав він ген пізніше. - Шкода і трохи дивно. Чекав, що батько підуть, візьмуть посторонка... Ні. Не пішли і не взяли, а тільки мовчали і мовчали...

Але все-таки за той короткий час, що Конон був у школі, він дещо почув. Почув, що є слово історія. Це не була звичайна історія, а "Історія государства Російського" Івайловського невеличкого формату у жовтавій окладинці. Конон був хлопець не дурний. На ціле життя залишилось у нього, як то був заснований Київ, як то жили там три брати - Кий, Щек і Хорів і сестра їх Либідь. Як то ділились слов'яни на полян, древлян, кривічів, угличів. Як то вони жили в лісах, полювали на звіра молились Перунові і вічно між собою воювали. І не було у них порядку. І пішли вони до варягів, що жили десь там за морем і там вони сказали: земля наша велика і обильна, але немає у ній порядку. Прийдіте, княжіте і володійте нами... Так вони, ті слов'яни, сказали. І прийшли варяги і оселилися у Києві. І прийшов їх князь Рюрик, з ним два його брати Трувор і Сінеус. Рюрик осів у Києві, Сінеус в Ярославлі. Ні, Трувор у Ярославлі, а Сінеус десь у Суздалі чи де там у біди лихої...

Почув також Конон слово "географія". Ніхто у Дермані з мужиків не знав такого слова. Першим довідався про нього якраз Конон Балаба, син Федора. Географія це така велика, не дуже груба також у жовтавих палітурках книжка, на якій намальовано зізду, перетяту навхрест. На кінці кожної схрещеної лінії поставлені літери: О, Н, В, З. Тільки ті літери з латинська і значать вони: ост, норд, вест, зюд... По-нашому це буде: схід, північ, захід, південь. Чотири сторони світу. На всі боки. Великий світ, як заглянеш у ту книжку. У Дермані живуть собі люди і думають, що "тільки світа, що у вікні"... Боже, Боже!.. Світ страшно великий. У першій клясі Конон ще не вчив географії Російської імперії, але зате у тому самому класі висіла карта імперії. Конон до неї придивився. Він мав голову і одразу зрозумів її. Він знайшов там Волинську губернію. Це в чорноземній полосі, але та Волинська губернія це отакий малесенький шматок у порівнянні з цілою імперією. Величезна країна. До Москви буде, щоб не збрехати, зо дві тисячі верст. Можливо, трохи менше. До Києва - і то біля чотириста верст. А вже до Петербургу, до Архангельська, до Владивостоку... Тисячі і тисячі верст, п'ять, десять тисяч... Безліч, безліч простору. Куди не піди, куди не поїдь. Жити у цій країні є де і можна... Якась просто безконечність, бо ніхто в Дермані не уявляє собі, де межі і границі всього того, чи є такі межі взагалі і чи не тягнеться часом Росія через цілий світ. І коли б хтось, десь, колись, якийсь приبلуда-кацап, що розносить і продає всілякі дрібні речі, як гребінці, зіпсуті криві дзеркальця, намисто і між тим і коси, якби не він один раз розказав, що є в Росії таке містечко Радивилів і що за тим Радивиловом зараз знаходиться Австрія, то на правду всі думали б, що кінця Росії ніде немає. А про Радивилів люди трохи чули. Деякі чули, як ходили до Почаївської лаври, деякі знов через того самого Казмірця, що ніби переганяв до Радивилова крадені коні і там їх переводили за границю...

У школі почув Конон ще одне слово - "геометрія". Це також книжка у зеленавій

полотняній палітурці. Склав її якийсь Вуліх. Через цю книжку Конон вивчив кілька латинських літер, які пізніше в життю дуже йому пригодились. Він довідався також, що найкоротше віддалення між двома точками – це пряма лінія. Це заставило Конона задуматись, бо чому і для кого таке писати, коли це зрозуміле, і він ніколи не зупинявся над такими дурницями, бо ніхто не буде доказувати, що вівця тому вівця, бо її стрижуть, чи корова тому корова, бо її доять. Так воно є і не треба про це писати. Пізніше, значно пізніше і то не раз, Конон оповідав: "Довідався я там чимало, але як почали вчити про чорноземну полосу... Ну, не можу... Так мене і потягнуло до землі. Не міг нічого робити. Рве мене на куски, серце не видержує. Тягне мене до хліва, до гною, до чепіги... Ходив, ходив, думав, думав і рішився: не буде з мене ученого. Не вийде. Я не знаю... Може, тисячу літ предки мої з землею мали діло, і як мені отак одразу від того відв'язатися... І пішов додому..."

Федір пережив великий удар. Від того часу ніколи не подивився ласкаво на сина. А той пішов старою дорогою. Почав ходити по дівчатах. Мало йому було Запорожжя. Ні, він мусів бути і на Кір'янчуках, і на Семенюках, і на Залужжі, і де тільки нечиста сила його носила. Не минав ні одних вечорниць. А що, як відомо, хлопці з іншого кутка не дуже долюблюють, коли до них чужі заглядають, то Кононові приходилось постійно вести завзяту війну. Він ніколи не ходив без доброго дрюка, якого спеціально для того витесав з грабового оземка. Завжди носив він якісь струпаки на голові, завжди мав під очима ліхтарі, завжди підкульгував на якусь ногу. Але це не значить, що тільки він носив ті сліди на собі. Ще більше давав він за це здачі.

Руку його пам'ятали на всіх кутках Дерманя і всі парубки. Дівки, правда, не цуралися його і, можливо, не тільки тому, що вичували за ним грошики, а також тому, що парубок вийшов з нього хвацький на всі боки, вмів кожному сказати і приказати, вмів підійти до дівки, вмів закрутити їй голову, вмів і зо старшими слово сказати. І це помагало Кононові. Де тільки він не бував, що не робив, завжди йому якось везло...

А на нічлях... Ви знаєте, що то значить нічлі? Це такий празник для сільських хлопців. Повдягають гуньки, сідають на коня і на цілу ніч їдуть десь на Тимошівщину в рови. Там коні попутують залізними путами, а самі розкладають багаття. І от багаття горить, освічує все навкруги, хлопці довкола просто на землі лежать, розповідають, сміються, співають. Огонь освітлює їх розчервонілі обличчя, їх чорні вовняні шапки, їх гуньки, їх кожухи. Інколи почнуть щось грати. Сідають довкола огню кругом. Один бере в руки оброті і з-за плечей, щоб другий не бачив, ушкварить когось обротями по плечах. Той, кого вдарили, має відгадати, хто вдарив. Відгадає – добре, бере оброті і б'є, кого йому захочеться, не відгадає – його б'ють... Але як б'ють... Так, що інколи на спині лишаються сині смуги. Конон з початку боявся, що не витримає такої гри. Коли його перший раз хтось там оперезав черезпліч, у його очах виступили сльози. При світлі багаття ніхто того не помітив, але Конон вже міркував, чи не уникнути йому надалі такої гри. Але це тривало одну мить. Звичайний дух зухвальства миттю перемагає в ньому над малодушшям, і він кричить:

- Що? Хіба так б'ють? Давай сюди оброті! – Він схопив оброті і вперішив так

напасника, що той йойкнув. Єдине спасіння – це не допустити, щоб тебе вдарили, щоб ти так дивився і виявив стільки сприту, щоб не випустив з рук оброті... Потім ця гра не тільки не відстрашує, а навпаки... Вона захоплює Конона. Йому приємна ця гра, в якій треба ризикувати і на своїй власній шкурі чути свої власні гави. Треба мати вухо, око, метку руку і завжди напружену увагу... Це якраз те, що Конон любить...

Хто знає... Старий Федір не так то вже докоряв цим свого сина. Він його не жалував, хоча він був одинак. Треба було, взяв запруту чи там моченого посторонка і всипав, скільки потрібно, але всі фіглі Конона не так діткнули старого, як хоч би оте втікання зо школи.

– Но, – буркнув один раз старий. – Хотів витягнути тебе в люди... Не хоч, то не хоч... Ори землю...

І після того Федір ще ретельніше почав складати копійку до копійки, ще ретельніше їздити в Бущенщину, копати камінь, орати, косити... Домаха його ще ретельніше стала годувати кабанці, збирати сметану, бити масло. І коли у Лебедщині об'явилась продажа землі маєтку Лазаревича, Федір перший пішов туди, перший почав торгувати вже по сто й двадцять рублів десятину, перший відкраяв собі у долині між лісом і так званими Валами на міжлюді цілий хутір.

Він задаткував там вісім десятин. Що він собі думає? Вісім десятин отак з нічого, з п'яти пальців. Ні... Він таки, напевно, викопав той горщик червінців, як про це говорили. Подумайте самі: хіба це можливо мужикові купити одразу вісім десятин по сто й двадцять рублів... Полічіть самі і побачите, що це маєток, що стільки грошей порядний селянин у наш час не може мати. Якщо йому не допомгла яка нечиста сила, то значить... щось тут не чисте... Щось тут не так. Але всі бачать, що Федір робить багато не так... І то не так, і там-то не так... У нього все не так. Подивіться хоча б на його поле. Хіба воно таке саме, як он Самкове, чи Нестерове, чи Середівське. Ну подивіться. То нічого, що земля ніби та сама, той саме ґрунт, але подивіться на збіжжя. Яка пшениця у Федора і яка у Нестора. Хіба це також не чудо? Хіба і тут не помагає Федорові нечиста сила? Як же можна, щоб на тому саме полі була така ріжниця?..

Багато в Дермані знайшлося таких, що почали кричати: "О! Він може! Бо що йому? У нього все через губу... Коли б но він отак, як я... Ге!"

Думаєте, що Федір не мав ворогів? Го, го... Хто їх не має. То нічого, що Федір чоловік тихий, тверезий, роботящий, чесний... Він не позичає ні в кого грошей, не сидить у шинку, не вступає навіть у братчики до церкви... Якраз тому. Якраз... Бо таких якраз не люблять. Він, бачите, з людиною людського слова не проговорить. Ось, кажемо, зустрінеш його десь там у полі... Здавалось, накосився, натягнувся... щоб то зупинитись біля сусіда, подати, як слід, йому руку, витягнути з кишені кисета, скрутити добру козячу лапку, затягнутись і якусь там годинку поготорити. Хіба немає про що? Го! Скільки є про що... Але Федір є Федір... Він тільки й знає, що хватати... Хватун... Куркуль проклятий... Все до гурту, до гурту... Все він не має часу, все спішить. Він і вмерти не буде мати часу, бо у нього, бач, очі завидющі, руки загібуші...

Так ось дехто цинив Федора. І Федір про це часом і знав... Тільки що Федір таки

направду якось не дуже звертав на таких увагу. Говорить? Ну, хай собі... Що йому то пошкодить. Має язика, має час, має, як то кажуть, густ... Чоловікові рота не затулиш затичкою, та й немає на це потреби... І щоб там ті не казали, десь за рік чи два Федір почав поволі ставитись на своєму хуторі в Лебедщині. На тому безлюдді, де гуляє тільки Казмірець зо своїми орлами, Федір почав там копати рови на фундамент, почав поволі зводити стовпи... Робилось це не одразу все. На одразу не було сили. Кілька років тягнулось те будівництво. Але дивно, чому власне Федорові заманулося будувати той хутір? Чи йому мало місця на Балабах? Чи у нього стільки дітей? На ці питання Федір відповідав такими міркуваннями: "Так то воно так... Місце воно ніби і є, але.. Подивіться-но ви навкруги... Ось мій брат Михайло... Скільки у нього синів? Три... А скільки он дітей у старшого з них Уліяна? Полічіть... П'ятеро, правда ж? Поділіть ви ті чотири десятини з половиною на три, а потім ту третину ще на... Ну? Що то вийде? І всі вони до однеенького сидять на своєму місці і ані руш десь відійти. Лиш другий Уліянів син пішов десь трохи до Здолбунова... Якимсь там став кондуктором на залізниці... А решта? А гляньте ви знов, що навкруги діється. Була, кажуть, земелька, та загула. Чехи, як тільки трохи вросли в пірря, то геть все викупили. Все, що тільки знайшлося. Ціна землі з двадцять п'ять карбованців за двадцять років підскочила на сто двадцять... А за два-три роки що буде... А мені хочеться, - міркував собі Федір, - щоб мій син був таки господар. Не якийсь злидень. Можуть бути чехи господарями на чужій землі, може бути ним і мій син на своїй... Ні?".

Так. Ніхто не може цього Федорові заперечити. Як його заперечити? Але не всім таке йшло до голови, і не всі мали ту амбіцію, щоб бути господарем... І знов не всі мали те поняття, що то таке господар. Для такого Самка, коли чоловік має на плечах подерту свиту, має кусень хліба, має якусь хатчину, має горожану клуньчину, то чому ж він не господар... Чехи? Чехи є що інше. То чехи, і нам до них не рівнятися. Кожний грає, як знає...

Так міркував Самко, а вже отакий Нестор, то він просто не міркував ніяк... Нащо йому там міркувати. Він жив, плодив дітей... Що рік, то й дитина, що рік, то й дитина. І всі вони у струпаках, і всі вони голі літом і зимою, і всі кричать їсти, а їсти немає... Але і Нестор не резигнував з поняття господар. Чому? Він має ще майже цілий ґрунт поля, шість чи сім десятин...

Ні, над Федором, над його карком не стояла нужда і не гнала його будувати той хутір. Так само не було нужди робити мурованого хліва чи муровану хату. Не нужда його гнала до того. Це щось інше. Федір дивився на цей світ через інші окуляри і бачив все не так, як хоч би його брат Михайло, що поділив своїх синів і кожному підложив під зад такий шматок землі, що немає де на ньому посунутися. І ті його сини проводять час з кілками при межі, і кожний носить на голові від кілків шрами. Вони все ще діляться. Минуло десять літ, а вони так і не поділилися. У когось там п'ядь землі більше, у когось менше, і за ту п'ядь ті брати стали не братами, а лютими ворогами. І що б то було, коли б вони знали бодай отак, як знає Конон, географію своєї Російської імперії, і скільки то тисяч верстов від них до Владивостоку, і скільки то є порожньої землі у світі.

Федір хоче показати, як можна жити у цьому селі, тільки не всі хочуть бачити його науку. Більшість закриває на це очі і дивиться на світ Божий не очима, а... з заздрістю... Так. Заздрістю. Бо як можна назвати те, що такий Самко каже:

- У нього вже через губу!..

Федорові прийшлося женити свого сина Конона. Він ще дуже молодий. Йому ще тільки вісімнадцять літ. Він ще служби воєнної не відбув, але як одинака його на службу і не заберуть. А женити треба. По-перше, бо треба комусь засісти на хуторі, по-друге, бо далі парубком не можна його терпіти. Так він скрутить десь собі карка. О, Конон не Федір... О, ні... Цей ходить не ногами, а головою. Йому небо низьке... Немає ні дівчини, ні молодиці, щоб він її не зачіпив. А гулянки на весіллях, а вечорниці, а шинки... Федір довідався, що він десь зіштовся з самим Ляшом, а це вже останнє діло. Хто злигається вже з Ляшом, від того добра не жди... Десь там, кажуть, їздять тройкою у Бущенщину до якоїсь побережнички, а там цілі ночі з розгульними жінками п'ють. Десь якісь полячки з городу, кажуть, безсоромні, що страх і сказати... Конон інколи вертається додому блідий, як папір, а він же, знаєте, хлопець, як цегла твердий...

Треба його женити. Жінка спутає його, а якщо не те, то тоді і Федір твердішу руку покаже. Він старий, але ще може дати собі з такими раду... Поки парубок, то... Кажуть деякі люди, ніби за-молоду і Федір любив нівроком гульнути. Не такий він був, як тепер... Змінився... Тому, мабуть, Федір не дуже гнуздав сина свого. Хай, мовляв, вишумить. Буде міцніше пиво...

Одного разу Федір просто сказав Кононові:

- Слухай-но... Треба тобі женитися...

- Ха-ха-ха! - розсміявся той вголос. Федір глянув на нього насуплено.

- Не кажу тобі побрехеньки...

- Я не можу женитися, - випалив Конон.

- Цікавий знати, чому не можеш, - тихо і спокійно, але дуже поважно сказав Федір...

- Бо я не маю дівки, - випалив син.

Батько йому поміг.

- Посилай сватів до Онопрієвої Оксеньки на Кір'янчуках, - спокійно сказав Федір.

Ніколи не можна було сподіватися, що і тут Федір має все готове. Це дивно. І звідки Федір знає, що якраз Оксенька найбільше Кононові подобається. Вона ж хто знає де, аж на Кір'янчуках і Конон навіть не дуже до неї залицявся. Це єдина на цілу околицю дівка, яка не піддавалась на Кононові залицяння. Це дівка, як лань. Струнка, висока, справжня пані... Очі великі і сині, голос, як гармонія. А яка вона поважна. Дивишся на неї - і здається, вона ціла щось тобі приємне каже. Такий з неї б'є розум, така у її очах сила. Гарна дівка, що й казати. І Федір її помітив. Де? Коли?..

Конон після цього задумався. Женитися з Оксенькою... Йому навіть не віриться. Він її не раз і не два бачив. Вона йому подобається, але він не думав ще женитися. Погуляти з нею на музиках, походити до неї на вечорниці, як це він робив з іншими... Але женитися? І коли вже така думка є, він не може її позбутися. Вона переслідує

Конона на всіх його стежках. Першої неділі він йде на Кір'янчуки і заходить на вечорниці, куди приходить Оксенька. Це осінь, перед Пилипівкою. Дівчата, як звичайно в такий час, сходяться до одної хати, прядуть свої куделі, співають пісні. Всі трохи здивовані, що Конон зовсім непрошений аж тут появився. До кого це він прийшов? Кір'янчуківські хлопці вже шушकाються, а це пахне поганим. Таким чином, звичайно, лічать ребра непрошеному гостеві, і Конон це добре знає. Але Конон не з того десятка, що бояться. Він підійшов до першого з тих, що шушकाються:

- Знаєш, голубе, що? Давай краще вип'ємо... Що з того, що ви мені, а я вам накладемо плястрів.... Ось тобі карбованець і смали до шинку...

Це він сказав при всіх. Всі бачили, що Конон насправду не боїться, але битися у нього немає бажання. От так немає та й годі... Він заморочений іншими справами... Він все вертиться біля Оксеньки. То присяде біля неї, то виб'є їй з рук починок, то порве нитку...

- Геть звидці, - каже вона твердим дерманським виговором на "и". - Бо як тебе впиріщу...

- Та невже? От як би вперіщила...

- А от і вперіщу.... Не лізь.... Йди-но, там за тобою Ляш заскучив...

- Але я не заскучив за Ляшом, - відповідає просто на Оксеньчину шпильку...

- У нас тут немає таких польок, що танцюють, ха-ха-ха, - засміялась і не договорила, ціла залилась рум'янцем. Щось, видно, під тим мусіло бути соромницьке. Але на Конона це не впливає.

- Казала, говорила, балакала... А ти мене там бачила? - питає він.

- Люди казали, - відповіла.

- А може брехали собаки?

- І собаки.... Навіть горобці на плоті цвірінькають, - вела своє Оксенька...

- Не все те добре, що роблять горобці. Вони також з гною клюють зернята...

- Не робися, не робися таким святим - божим... Знаємо тебе...

- Знаєте, та не з того боку...

- А у тебе скільки тих боків?

- Сім-сімнадцять без двох двадцять, сорок штири, ще й п'ятнадцять. Полічи...

- Я неграмотна, - знов шпилька.

- Але язичка маєш грамотного...

- В кожному разі не позичений - свій.

Так говорили цілий вечір. Конон шукав стежок до її схильності, але даремно. Принесли півока, випили. Прогуляли півночі, і Конон пішов, з чим прийшов.

Але чого не добився Конон, того добились свати. Онопрій коли побачив сватів, коли довідався від кого, то не знав, де їх посадити. Тож у нього не одна Оксенька. Тож у нього п'ять Оксеньок, тож Федір господар через губу, а Конон парубок пошукай... Оксенька впиралася, але найшло кумів, сватів, сусідів, тіток... Як почали терендіти, як почали вмовляти.

- Оксеню! Золотко! А що ти собі думаєш? А на кого сподіваєшся? Тож він

господар... Тож він одинак. Тож у нього хутір. Одразу тебе відділить, і свекрухи не будеш знати. А хіба не знаєш Домахи. То ж то людина, як шовк. Ти з нею будеш жити, як у раю...

Оксенька впирається:

- Що мені по свекрусі... Я виходжу не за свекруху, а за Конона... А він...

- Що там він... Він ще молодий... Погуляв, пошумів... А він тебе буде ще на руках носити... Тож він багач, тож у нього... – і знов почалось з початку...

Оксенька піднесла руки, здалась... Пов'язала ходанів, обмінялась півоками і хлібом, назначили заручини. На кутку зачали співати Кононові та Оксеньці. Федір готується до весілля, а Конон заходив до Оксани. Вона все відхиляла від нього голову, але він був настирливий. Знає він, що не тому відхиляє, що не хоче його, а тому, що не подобається їй все те, що про нього говорили. Він зустрів її саму у сінях в темноті, схопив у обійми, і тут вона вичула Конона. Поцілунок, яким завершив він свої залицянки, зломив назавжди спротив Оксеньки. Вона відчула в тому щось більше, ніж звичайні залицянки.

Не пройшло й два тижні, як Конон з Оксенькою повінчалися. Весілля відгуляли по-старосвітському. Було що їсти і було що пити. Були заручини, був коровай, було весілля, була перезва, була прядка і закінчили розходинами. Чотири дні то трівало. Всі думали, що Федір скупий. Ніхто його не бачив, щоб він десь у шинку випивав чи ярмаркував, як то робиться, чи з братчиками у проскурні "снідав". Але яке він зробив весілля, то дай Боже таке кожному. Загуляв цілий куток. І сам Федір трохи випив, але ж ви знаєте, що у нього хоре горло. Він вже своє відпив... Але гості хай частуються...

Зараз після весілля молодята поселилися на хуторі у новій хаті... І звідсіль починається їх життєвий путь... З цієї долини на Лебедщині. З цього безлюддя. З одного боку ліс, з другого поля і чагарі. Долиною маленька, у дві колії дорожинка. Зліва на чистому полі під пригорбком примостилася дерев'яна хата під соломою і мурований з каменю хлів. За хатою вже втицьнуто в землю пару десятків щеп. Від дороги зроблений нашвидко пліт. Закопано в землю дубові стовпчики, а до них поприбивано дві лати...

Витворився хутір. Непомітно, мов виріс десь під кущиком гриб. Перший у цій місцевості. Долина, що зимою зарівнюється білим покривом, цієї зими дістала отам дві чи навіть три темні плями, її рівнину прорізують дві колії від саней, на пригірках шумлять недорослі, з круглими кучерявими головами, сосни, отам далі в долині над річкою, що пливе на схід у напрямку присілка Лебеді, кляпотить невеличкий млинок, верби, вільхи та кущі лозини скупчилися там то сям і творять гармонію разом з шелестячими очеретами, що, як гляне око, простяглися десь майже під гору, де видно сторчать хрестики дерманського кладовища з дерев'яною капличкою на самій горі...

Цікаве довкілля. Здається, що сюди не заходила ще людська нога, хоча це мильне вражіння. Трохи далі на північ від цього місця тягнуться пригорбки, що звуться Вали. На тих Валах і зараз добре помітно сліди, залишені тут клопітливою минувшиною. Мало того, що там зістались, ніби гнізда якихсь велетенських птахів, що кудись вилетіли, вали і насипи, але там також знаходяться і по цей день цікаві предмети з

кремінію, як от той, що носить Кузьма Сидорук, щось таке ніби долотце, яке Кузьма вживає до кресання огню. Значить, що тут ступала людська нога і то не раз, але чомусь те місце давно опущене і забуте. Люди, як і деякі птахи, не люблять тих зруйнованих місць, які одного разу були осквернені сторонньою силою. Кажуть, що на Валах був город, що там жили люди, що в землі хороняться їх кості, що часом з піску вилазить на поверхню якийсь череп, що з-під плити плуга іноді виповзе якесь подіб'є меча чи списа. Земля вертає те, що одного разу заховала, вертає і підносить під самий ніс предкам, щоб дивились і бачили.

Тепер тут схрещуються кілька ледве помітних доріжок. Одна десь біжить туди до Клопотів і Мизоча, друга через ліси, кущі та ярі в напрямку Здолбунова, третя через пригірок поміж старими горбатими липами та дикими посохлими черешнями до Лебедів, четверта долиною, лужком униз до млина і через монастирське до Дерманя. Всі ті дороги отам біля Валів схрещуються, хоча мало хто порушує їх спокій. Лиш інколи раз чи два рази на тиждень проїде хтось волами чи кіньми невідомо куди і по що, а так все навкруги мовчить, думає, прислухається. Отам на горі поміж лісами Лебедщини та Гільченщини, де стоять ті старі липи і черешні, там, здається, колись хтось жив. Там, напевно, був хутір чи коршма, чи хтозна-що. Бо чому там лишився той висад з черешень, диких грушок і яблунь. Кому це заманулося на такому безлюдді садити ті дерева отак собі, а самі вирости такими рядами вони ніяк не могли... Але зараз там не зісталось ані одного каміня, ані якогось кінчика чи ями, що вказували б на якусь оселю... Тільки зайці, лиси та вовки пробігають тут з ліса до ліса та інколи зупиняються на галявині, де пахнуть липи і цвітуть черешні...

У цьому древньому, покинутому і забутому місці Федір вперше зробив оселю, заложив нове огнище і посадив біля нього свого єдиного сина Конона. Йому казали, що то безлюддя, що на Валах ночами квилять душі грішників, що там ще недавно стояла каплиця святого Онопрія, яку о.Дормидонт сказав перенести на кладовище в Дермані, що під тією каплицею є підземні ходи, льохи, гроби, що місце те кимсь прокляте, що там на Великдень світяться якісь огні і чути страшні стогони, нарешті Федорові сказали, що там має своє пристановище Казмірець, але все то, як горохом об стіну. Федір такі розмови одним ухом приймає, другим випускає. Це до того не належить. Це балачки для Івана Гуци чи Самочка, що зійдуться вечором і хочуть попереливати з пустого в порожнє... Федір те місце облюбував, воно йому сподобалось, він все обдумав і що задумав, те мусить зробити... Це буде його місце, а потім його сина Конона...

І це був якраз той саме рік, коли дерманці почали виполювати казмірівщину. Конон тоді оженився і тоді переселився на хутір. Спочатку він побоювався сам там жити. Він взяв собі ще двох парубків і одну дівчину, якусь своячку. І хоча він одружився, хоча любив свою Оксеньку, життя його не зазнало великих змін. Був такий саме гуляка і пияк. Приїжджали до нього його старі товариші і на хуторі аж гуло від співів та танців. Молода жінка ледве встигала смажити ковбасу та подавати до столу...

Але в Пилипівку ото перед Миколою зчинилося оте нещастя. Витягнули і уподобили Казмірця, почали вишукувати всіх, хто до нього належав, і це до деякої міри

вплинуло також на Конона... А сталося це так.

Сак Середа був кращим поплечником Конона. Разом водили на нічлі коні, разом ходили до дівчат на вечорниці. Хоча він жив за ровом, але хіба то так далеко. До всього це якась далека рідня... І коли почали гонити Казмірівців, хтось десь бляузкнув, що і Сак Середа до них належить. Хто сказав і де – невідомо. Сак чесна людина, і ніде він у погані діла не був замішаний...

Але сам Сак краще це знає, як то з ним є. Чому то він у ті дні прибіг аж до Конона на хутір і чому він такий неспокійний. Чому то він проситься, щоб його лишили на ніч і чому то ставить аж дві оці горілки. П'є, закусує, а десь того Сака, що був раніш, не видно. Що з ним сталося? Він, як осиковий листок... Щось на дворі стукне – і він вже біжить до вікна... Уночі не міг спати. Що з ним діється...

Він побув на хуторі день, а на другий приходить з Запорожжя його жінка. Він вже три роки жонатий, бо кілька літ старший від Конона....

– Господоньку Боже, – голосить Ганна. – Там таке виробляють! Прийшли... А де, питають, твій? А я кажу: а хіба я знаю... Ото наробив ти собі лиха... А чи не казала я тобі: і на повітру тобі з такими займатися. Ні. Не послухав, ходив десь там, западений ти тюхтію, находив на свою і на мою голову. Дома діти плачуть, а ти тут, а ти бігаєш, як окаянный, і місця собі не знайдеш...

Сак похнюпився і мовчить. Конон побачив таке і собі мовчить. Ріжні думки і в його голові завертілись. Хто знає, що з того може бути, якщо Сака тут знайдуть... Оксенька, по своїй прямодушності, то просто почала гримати у кухонці відрами, а це не гарний знак. Вона вже має досить тих Саків, тих п'ятик, тих співів. Треба б і край знати. Вона не може нічого Сакові сказати, все-таки сусід, але до Конона може вчіпитися.

– І як ото ти довго будеш сидіти? Батько цілий день в роботі... Батько там, батько сям, а ти, здоровію такий, вилігуєшся та горілку п'єш. Он, кажуть, у Бущенщині колоди возять, коні даремно стоять та овес паскудять, а ти тут стовбичиш!..

– Но, но, но... Ти не того, – пробує Конон...

– Що того? Неправду кажу? Що тепер свято чи празник, чи весілля?

– Мовчи, Оксенько, бо я як почну кричати, – говорить Конон.

– Не буду мовчати! Не буду! – кричить вона. На неї найшов шал протиріччя. – Досить і так терпіла та мовчала. Ось хай і сусіди слухають. Так от не можна. І добре, що люди почали оту злодійню нищити. Проходу за ними не було, дихнути вільно не можна було, худобину без ключа не лиши... І добре, і добре, і так їм треба! Хай знають! Знищити їх треба! Щоб сліду і духу не зісталось...

Середа все це слухав, слухав, а потім взяв шапку, насунув на самі очі.

– Ходімо, каже, стара, до себе... І я був грішний, Кононе... І я був нечесний, Оксенько... І мене треба знищити... – І після цього вийшов з хати, а за ним з плачем пішла його Ганна.

Конон був здивований. Він знав, що Сак був гуляка, любив хильнути чарку-дві, але що він із Казмірцем діло мав, цього Конон не знав. Це заставило його задуматись. Він не пішов у село, хоча там таке робилося. Хто знає. Ще чого доброго і на його хто

пальцем тикне, а люди що... Вони тепер як роздражнені оси. Готові кинутись на кого-небудь... А ще коли через пару днів на хутір прийшла чутка, що Сак зарізався, то це вже остаточно, ніби довбнею, прибило Конона. Це вже не жарти. Казмірця забили на смерть. Кухаренчикові поламали ребра і груди. Тепер він лежить, харкає кров'ю і Бог знає, чи виживе. Так саме з Габайцем, так і з іншими. Люди лютують, йдуть юрбою з хати до хати... Гнів народу є страшний, і проти нього тяжко встояти... А як же то було з тим Саком? А так. Прийшов додому, почув, що на Запорозжжі за ним шукають, тому взяв бритву з коси, заліз на піч і підрізав собі горло...

Після цього Оксенька говорила цілий вечір.

- А бачиш!.. Га!.. А я тобі не казала? І треба тобі... Господарський син...

Говорила і говорила, а Конон тільки слухав, повісивши носа... Слухав і слухав. Прийшов на хутір Федір, але про події в Дермані не говорив нічого. Він мовчав, але заговорила з ним Оксенька.

- Тату, - казала вона. - Я ото все кажу: як таки так, щоб ви самі тягнули оті колоди, а "він" отут боки вилежував...

- То знаєш, дитино, я дав йому віжки у руки, - сказав на це Федір. - Як поїде, туди й заїде... А ти, дитино, не журись... - Оце і все. Більше Федір не сказав нічого. Він щось там на хуторі обдивився, поміркував, походив по городі і пішов собі до себе... А на другий день і Конон почав поратися на дворі. Він витягнув сані, почав щось тесати. По деякому часі він пішов до лісу, щось там довго робив. Ще по часі він приніс на плечах якесь полоззя. За кілька днів на подвіррю стояли нові підсанки, і одного вечора він сказав Оксеньці:

- Ти но не дмися... Тобі так не гарно дутися, приготуй-но мені на завтра торбу хліба. Поїду до лісу...

І так почалося...

3.

Ще не встигла відшуміти справа Казмірця, як Дерманем струснула нова подія. Десь отак по м'ясницях на перший день великого посту, саме коли люди почали ходити до монастиря на першу великопосну вечірню, як по селі рознеслася чутка, що Ляш повісився. Кажуть, знайшли його на його власному горищі, підвішеного на банти посторонком...

Повісився то повісився, але тут така справа, що не про саме повішення ходить... Як відомо, Степан Ляш пристав в приймаки до одинокої дочки знаного на ціле село і далеко по інших селах діда Якова. Хто такий Степан Ляш і хто такий Яків? І той і другий жили на Запорозжжі, на частині Балаби, тільки трохи нижче, ніж Федір, остання садиба перед ровом і яром, що відділює Балаби від Середів. Дід Яків був муляром і то добрим муляром. Мурував він у чехів, а оце недавно змурував також собі порядну з цегли хату. Після Федорової це на Запорозжжі друга мурована хата. Але крім мулярки, дід Яків займався дечим іншим. Він, наприклад, читав книги... Ходив до Почаєва на прощу і приніс якісь грубі книги у шкіряних палітурках. У хаті своїй, а він мешкав через сіни від дочки і зятя, під самою стелею у нього була поличка, а там лежали ті

самі книги. Хто тільки до нього не зайде, кожному кине́ться у вічі, що у нього під стелею лежать грубі книги. Почали люди казати, що між тими книгами є навіть Біблія. Більше того, почали гуторити, що ніби він має якусь таємну книгу, якусь чорну книгу... Хтось її навіть бачив на власні очі... Велика, страшна чорна книга, яку дід Яків читає і в якій написані дивні дива...

Дід Яків був також пасічник. Мав у садку за хатою кілька вуліїв пасіки, і з цього приводу Іван Гуца, який також пробував пасічникувати і мав кілька десятків дуплянок, почав говорити таке: нібито Яків знає "щось до пчіл"... Каже, що від нього, це нібито від Івана, всі пчоли перелетіли до Якова. Що він нібито вийде на садок, щось поговорить собі під ніс, оббіжить три рази довкруги одної яблуні, і всі рої, що того дня зроїлися, летять просто до нього. Також і інші речі оповідали вечорами про діда Якова. Виходило, що він чарівник чи, як казали, "чорний магик". Невідомо навіть, звідки вони взяли ті слова. Це, мабуть, приніс їх котрийсь з Мизоча, де є дуже вчений фельдшер якийсь Капельдудкин. Це прізвище не справжнє. Воно видумане, але всі так і говорили на нього: Капельдудкин.

Цікаво... І власне, що цікаво? Цікаво те, чому про діда Якова ходило стільки чуток. Чому з нього зробили аж "чорного магика". Чому у нього ті грубі книги під стелею. Чому він читає саму Біблію. Багато цікавого, бо все воно має причину.

У нього була всього одна-однісінька дочка Марта. Не можна сказати, щоб вона була красуня. Великого зросту, поважна, трохи завелике червоне обличчя, великі і досить гарні ясно-сині очі, рудовате волосся. Вона була дуже сильна. Могла взяти парубка і побороти його. Вона ходила на поле орати, косити, як чоловік. Це була єдина допомога батька. Він її дуже любив, тішився нею і не хотів чути, щоб хтось її посватав. Мав прийняти до неї приймака, але хто тільки не сватався, всім він з місця відмовляв.

- Тату, - казала дочка. - То я ніколи не вийду замож.

- А тобі що? Так кепсько? Не маєш чого їсти? Не маєш у що одягнутись? Не маєш теплого кутка? Хочеш взяти на свою голову клопіт? Ще наживешся і з чоловіком. Не бійся.

А треба сказати, що жінка Якова вже давно небіжка. Він через свою дитину не женився вдруге і прожив вдівцем добру половину свого життя.

І от одного разу сталося таке: приходить до Якова Степан Ляш. Всі на селі знають, хто то є. Це парубок, вже в літах, який ціле своє життя тільки й те робив, що волочився. Де він тільки не був. І на Кавказі, і в Києві, і десь там на фабриці дроздів служив. Ходив він "панком-діло" в камізельці, штиблетах, "при часах". Курив папіроси з гільзами, говорив "да" та "как", мав кучері і добре, добре випивав. Ніхто не знає, хто його батько, та й мати його давно вже не живе на цій грішній землі. І от цей саме Степан приходить до Якова... І чого приходить... Він приходить, щоб Яків віддав за нього свою Марту. Марту, ту саму, яку він беріг, як своє око, яку не віддав найкращим хлопцям, що до неї залицялися, єдину дочку... Яків просто подумав, що Степан або п'яний, або у нього не всі дома.

- Но, но, но, Степане... Краще буде, коли ти для жартів вибереш собі когось іншого,

- казав Яків.

Але Степан на це відповів:

- Які там жарти... Давайте Марту і кінець...

- Що-о?! - визвірився Яків. - Чи не підеш ти часом з мого подвір'я?

- Дядьку Якове... Ви краще запитайте Марту, що вона скаже, а тоді уже кричіть...

Яків і не думає питати Марту. Ніколи її не питав і тепер не збирається питати. Дівку не треба в таких справах питати. Не її це діло. Дівка дівкою. Їй хоч кіл, аби чоловік... Ні, ні... Такої штуки він над собою не дозволить.

Але що сталося. Навинулась Марта і просто батькові сказала:

- Тату! Кричіть, не кричіть, а я за Степана піду...

- За Степана? Ніколи... За голодранця, волоцюгу, піяка! Ніколи! Знаю я Ляша! Знаю я, з якого він роду! Ти хіба не знаєш...

- Тату! Я мушу йти за Степана...

Яків витріщив очі: "Мушиш!.. Ти! Ааа!.." - протягнув він і хотів тяжко по звичці залаяти, але слово те якось застрягло в нього в горлі. Він зрозумів усе. Його дочка мусить вийти за того драпугу. Він добився свого. Це Ляш! Це він! З ним нічого не вдієш. Поганське, прокляте кодро...

І старий замовк, мов йому язик відняло, опустив посивілу, рудовату голову і пішов... Нічого не сказав, бо й що мав казати. Його карта бита. Власна дочка підвела його. Такого він від неї не сподівався...

Ой, то було на селі розмов, коли довідались, що дочка Якова виходить заміж за Ляша. За Ляша, бійтеся Бога!.. Як це? Не може бути! Він не дасть свою дочку за такого... З цього приводу ось що розповідав другий Яків з-за рову по прізвищу Ровіцький, той саме, що в тисячу вісімсот сімдесят сьомому і восьмому роках на Турецькій війні був і багато світа бачив. То знаєте, казав він, було це з тим Ляшом, стало-бути, так.

- Чув я це від старих людей, та й сам ще трохи пам'ятаю. Отам, де тепер іменіє отого Дмитренка, десь так на тому самому місці, а може так трохи сюди до Борщівки, стояв колись хутір... Тоді ще був ліс кругом... - Яків повів кругом себе лівою рукою... - Кругом ліс та ліс, який доходив от геть до самого Запорозжя... А в тому лісі отам, де, кажуть, у Хвищику, при долинці стояв хутір. Тоді ще там річка була, криниця... Криниця ще й тепер там є, і річечка маленька є, але тоді то була річка... Джерело, стало-бути, таке було, що з нього ціла річка витікала... І жив там на тому хуторі Ляш. Данило Ляш. - Яків на хвилинку перестає оповідати. Думає і по хвильці продовжує: - Звідки він прийшов туди і коли поселився, цього ніхто толком не знає, але, кажуть, що прийшов він за царя Олександра другого, десь з Кавказу чи звідки там і, стало-бути, привіз з собою дуже гарну жінку... По-нашому нібито нічого не знала говорити. Була чорна, висока... Красуня, кажуть, якої не пошукати...

І сам той Ляш був дуже порядний чоловік. Прийшов він сюди, купив хутір, побудував будинки, завівся господарством... Ох, і який з нього був господар. Які у нього водились коні... Десь з Кавказу... Який у нього був товар, воли... Роги отакі, сиві такі,

великі... Зазнався з панами, з нашою княгинею, на Петриківщині з паном Березовським, навіть з самим князем Верхівським був за панібрата... І везло тому Ляшові... Кажуть, стало-бути, що любив він грати в карти... Сяде і за одну ніч виграє пів "іменія"... А до людей також був добрий... Нібито не хотів він мати кріпаків... Був пан, але сам господарив, а людей до роботи наймав... Отакий був... Мав оконома, мав машталіра, службу. Мав пасіку велику... Одним словом, господар був на цілу губу. Знайомився з нашими людьми. Приміром, до слова згадати, був він у добрях з покійним старим Гуцою. Кирило Гуца... Той був, як знаємо, добрим гончаром, а Данило Ляш любив гарні такі збанки, горщики, куманці, як то в старовину на горілку робили... У такому, кажуть, Данило Ляш дуже кохався. Так вони з Кирилом Гуцою часто зустрічалися, випивали і були, стало-бути, за панібрата...

Молода Ляшова жінка сиділа в покоях... Ніде не виходила. Мало хто з людей її бачив. І довго не було в них ніяких дітей, а Данило Ляш дуже хотів мати спадкоємця. Що він не робив: і до докторів, і до знахарок, і сюди, і туди – нічого не помагає... Але одного року щось сталося – трах! І у Ляшової жінки родився син... Родився син. Була б то велика для Данила радість, але при родах вмірає мати... Страшно і сказати, що переживав Данило Ляш. Думали, що він і сам не виживе, але якось то минуло, якось трохи загоїлось, треба було кормити малу дитину треба було, як то кажуть, жити.

Після смерті жінки Ляш вже не женився. Жив отак... От якось там одна з ним була, потім друга... Щось у нього більше з жінками не виходило... А малий ріс і ріс... Кормила його нянька. Батько також дуже пильнував його, і хлопець виріс...

Був гарний, красунь, як мати... Чорний, стрункий, як ясен... Але вдачу мав – страшно... Страшно! Це був не чоловік, а звір. Стало-бути, як він ще хлопцем був, то це було щось прокляте. Мав з ним батько мороки, аж поки не оженив його... А скільки той парубок дітей мав, скільки дівок звів. Мав жінку, а їздив до молодой княжни до Верхово. Щоб жінку відкинути, то він отаке видумав: пішов до села, зайшов до шинку, закликав туди повно людей, напоїв усіх і почав, чуєте, казати, що його батько живе з його жінкою... А старий був свята людина. Тихий, тверезий, поштивий... Данило як почув таке, і так йому боляче зробилося, що у гніві великому свого сина прокляв і вигнав з дому... Йди, каже, виродку на всі чотири сторони, щоб очі мої тебе не бачили, щоб уші мої не чули про тебе... Йди куди хочеш. А жінці його сказав:

– Дитино, не плач, я тобі не дам загинути... А молода жінка мала вже двоє дітей...

І прогнав батько єдиного сина. І той пішов... Але батько скоро помер. Дуже та історія його підкосила. Був ще чепкий старий, але після того всього почав хирляти, почав нидіти і помер... Помер, поховали, а вернувся... А! Пробачте! Це дуже важно, як помирав, кажуть, розказав він таке: що був він на Кавказі... Тоді руский цар завоював той край... Кажуть, ніби там гори, а в горах люди жили, але руский цар захотів тих людей, як то кажуть, під свою руку... От він і почав проти них війну. А ті нібито не хотіли... Знаєте, як то є: нам воно здається, що то все одно де жити... Під руским, то під руским... А ті ні. Вперлися і вперлися, і билися страшно. Не хотіли під руского ні за що. Але, як то кажуть, що цар задумає, то хай сам чорт перепре... Так і тут... Данило Ляш

був там охвицером, палети такі ось носив, скадроном командував. І кажуть, влюбився він в одну кавказку... Осетинка ніби була... Ну, влюбився, то влюбився... Але там, кажуть, закон такий, що жінка не має права показати своє лице чоловікові... Отаке там заведено. А до всього там, кажуть, такий звичай, що жінкам не можна любити чужих... А коли це ворог, то й поготів... Отож Данило Ляш влюбився в таку дівку... Дуже вона йому сподобалась... Так сподобалась, що не міг без неї жити... Почав, ніби, до неї якось потай ходити, почав тай почав, і нібито вона також до нього залюбилась. Сказано – баба... Їй що... Свій не свій, враг не враг, їй аби добрий парубок... І порішив Данило вкрати її, бо батьки не хотіли навіть з ним говорити. Коли приходив, то всі одверталися... Так вони тих руских не любили...

Тут всі слухачі неодмінно кивали головами і казали: "Ого!.." Яків на хвилинку перериває мову, як курить, потягне з люльки, сплуне, подивиться на всіх і продовжує: "Так то було... Задумав він її вкрати... І вкрав. Але як довідались про це її батьки, то так прокляли свою дочку, так тяжко прокляли, щоб і земля її не прийняла, а насіння її щоб носив вітер по світі, як листа з дерева осини, і щоб ніде не пристало воно до землі... І щоб нарешті згинувало воно, як гине дим, що виходить з огню... І щоб не зісталось від нього сліду ніде..."

Отак нібито прокляли батьки свою дочку. І це ніби знав Данило, і хотілось йому кудись втекти від того прокляття. Хотів він добрим ділом замазати його. Покинув військо, приїхав до нас, поселився у лісі, жив, як праведник, але... Божа воля є Божа воля, і ніхто її не може обійти. Жінка дала йому безпутного сина, а сама поплатилась за те життям... Царство їй небесне!.. – І тут Яків хрестився.

– Та ще гірше сталося, – казав він по хвилі, – з сином Данила.. З останнім Ляшом... Той мав дітей і не одного сина. Мав їх по цілій околиці... Але всі вони – і сини, і дочки – якось погинули. Всі до одного. І що найдивніше, що всі вони погинули в той самий час... Ото десь на початку великого посту... Ляш нібито злигався з самим нечистим... Так люди казали... Пішов нечистими стежками, казали. Та де... Нічого не допомогло. Гуляв... Ой, як гуляв, не дай, Боже... Пили там у його палаці... День і ніч, тижнями.. Все багацтво, що батько зберіг, все то пішло... І нарешті: от одного разу, якось на масляну, скликав він до себе жінок своїх, всіх, з якими жив, скликав улюблених, скликав приятелів, всіх скликав.. Зробив страшне гуляння, а вночі, як всі були без чувства п'яні, сказав свій палац запалити зо всіх боків. Двері і вікна були замкнені... І всі, всі, а з ними і Ляш, погоріли...

Отаке то було... Не знаю, чи правда, але оцей Степан, що повісився, кажуть, був сином того самого Ляша.... Ніби останній.. Більше таких вже немає... Мати його нібито також згоріла з Ляшом... А він ось оженився з Мартою... І от що вийшло...

Правда це чи неправда, але таке ось говорили про Ляша. Дід Яків, Мартин батько, знав ніби цю історію... Знав і тяжко переживав, бо розумів, що єдина його дочка, його радість і надія не буде з ним мати щастя. Тяжкий гріх сотворила вона, зв'язавшись з таким чоловіком. Велику кару пішле за це Господь небесний і треба щось робити, якось боронитись перед тим, що прийде.

Старий почав ходити по всіх святих місцях, почав шукати праведників, почав читати святі книги... Хотів знайти, довідатись, вичитати правду Божу і хотів одвернути від своєї дитини гнів великої сили, що тяжкою хмарою повисла над його домом...

Не може ж так бути, міркував собі старий, що є прокляття, є присуд і щоб не було звільнення, виправдання від вини. Ми люди, що живемо на цій гарній землі, нічим не прогнівили Великого Творця аж так дуже, щоб нести віки покуту, не знаючи, коли прийде її кінець... Яків думав... Він, цей рудуватий, з гострим тонким носом чоловік у своєму широкому ластовинястому чолі носив мудру думку. Він робив у полі чи мурував мури, але думка не покидала його. Одного разу він звернув увагу на грубу книгу, яку продавав кацап на ярмарку в Мизочі. Він узяв у руки ту книгу. На ній червоними літерами було написано: "Потеряний і возвращенний рай". Яків перегорнув сторінки на доброму жовтавому папері, знайшов кілька образків. Там були намальовані нечисті сили з великими, мов у кожана, крилами, з сухими, жилистими руками та ногами. Бачив знов анголів, що трубили у труби і летіли з небес. Бачив трон "во облацех", а на ньому передвічного великого судію, що сидів і судив світ. Добре. Це якраз та книга, яку шукає дід Яків.

- Скільки оце коштує? - питає кацапа.

- Целковий, дедушка, - відповів кацап.

Яків витягнув карбованця.

- На.

А книга зісталась в його руках...

Яків не міг ту книгу отак одразу сісти і читати. Перш за все треба навчитись читати. Він читав Каноника, читав Псалтиря, читав Октоїха, але там він все і так знає. Це тільки для форми держить він в руках книжку, він до неї не дивиться. Але тут треба читати і треба розуміти. Тому почав він пильно слово по слову перебирати у книзі і помітив він, що книга написана "до прикладу", якто пишуть пісні. Не можна було зрозуміти то одразу, але він хотів то зрозуміти. Чому і як був страчений рай. Чому і як ті грішні анголи були ввержені в тьму кромішню. Чому одні зістаються на небі і раюють, а інші йдуть у вічне поневолення і рабство темноти? І як треба уникнути спокуси не впасти в гріх? Не може так бути, щоб не було виходу з найтяжчого положення, з найбільшої біди, з найгіршого рабства неволі. Мусить десь бути вихід! Треба тільки подумати, добре зміркувати, знайти те справжнє і помічне. Не можна вийти у ці двері, треба шукати інших. Не можна ногами, то треба рачки. Не можна по доброму, треба знайти силу. Не можна звичайною силою, треба надзвичайну. Боже провидіння має багато шляхів у незнані простори...

Так міркував старий і так пішов він шукати по світах тієї цілющої справедливості. Чому його дочка має гинути за чийсь гріх? А коли навіть за свій власний, чи ж немає збавлення від нього? Певно що є. Вічність є милосердна так само, як і безжалісна. Треба її тільки знайти, усвідомити і вблагати добрим, великим, творчим чином.

Яків ходив до Почаєва. Ні. Там він не знайшов нічого для себе. Там тільки фіміяни, золото і дорогі каміні. Там тільки храми і величність. Але він знав, що не блеск і не

зовнішня розкіш навчать його пізнати істину. Блеск і розкіш це тільки ознаки сили. Цей камінь, ці ковані з золота образи, ті чорні постаті у клобуках і співи Херувимської на хорах Лаври, все то гарне, але хіба може сказати йому Пречиста діва, що сидить намальована над престолом, чому його дитина попала в прокляття, чому над нею та над її потомством висить гнів і темнота, чому ніхто не може йому допомогти. Він молиться. Так? Дід Яків знає, що є Бог і він знаходиться десь далеко, високо, глибоко, в небесах, у просторах, у його душі, у кожному проміні сонця. Тому він молиться. Але дід Яків приходить до висновку, що молитва не приносить вирішення, як не буде сказано нашому розумові одне, якесь чисте, вражливе, дошкульне і дотепне слово, як те слово не западе в саму точку нашої душі, як воно не запліднить там чогось, не зкільчиться і не проросте плодом. Мусить з власної душі вирости збавлення. Сила така мусить десь взятися, що прорве застій духа, що витворить твердість, що заставить розум мудро думати і учинно творити...

Старий Яків пішов туди, сюди... Йому раjali, що десь там у такому то селі живе старий книжник. Пішов до нього. Ні. То ніякий мудрець. То шептун, що зашіптує біль зубів, пристріт чи вроки. Він не таких шукає. Йому вказували на різних людей і Яків скрізь шукав їх. Нарешті він натрапив на такого: це був один учитель, ще молодий чоловік з довгим волоссям на голові. У його невеличкій кімнатці при школі було багато книг. Попід стінами, на полицях, у шафі. На стіні якісь картини і портрет людини у кожусі та смушевій шапці. Там також висять карти і малюнки. Все це якось вперемішку, в непорядку. Яків прийшов до того учителя, зняв шапку і привітався... Учитель подивився на старого і запитав, чого йому треба. Так, так... Я чув, що ви книги всілякі читаєте, що знаєте багато... І розповів йому старий чисту правду, як то є...

Молодий учитель не сказав Якові нічого. Він тільки задумався.

- То, значить, він був родом з Кавказу? - спитав учитель...

- Так воно ніби має бути... Через батькову матір... Та була десь звідти...

Учитель знов довго думав, а потім сказав:

- Ну, добре... Прийдіть до мене ще раз... Я з вами поговорю... Ви любите книги? - спитав учитель. Старий йому сказав:

- Книги мають в собі слова... В началі було слово, каже святе письмо... А тому треба знати книги...

- Добре, - ще раз проговорив учитель... - Заходьте до мене... Поговоримо...

Старому не так легко було заходити до свого учителя. Це не було близько. Це було сорок верстов. Це було десь аж біля Дубна. Не можна було отак - встав раненько і за годину там. Це треба день туди, день назад. Такі учителі на нашій землі розкидані зрідка... Але Якові він чимсь подобався. Це нічого, що він молодий, але він має розумні очі, і по всьому видно, що той чоловік на вітер не говорить. Слово у нього важить щось...

Яків ходив і ходив до того учителя. Через місяць, як не мав часу, через два... Інколи це трівало довше, але Яків не переставав ходити. Звідти він приносив книги, але по селі почали ширитись чутки, що Яків спізнався з чарівником, що носить чорні книги, що він

водиться з нечистою силою...

Так йшли роки. У Марти родилась дочка. Здорова, тяжка дівчина, яка до року почала вимовляти багато мудрих і зрозумілих слів. Її звали Марією. Минув ще один рік і народився син, якого назвали Хотьом... Це було якраз перед роком від часу, коли не стало його батька... Як старий Яків сподівався, так і сталося. Степан, оженившись, деякий [час], здавалось, дещо втихомирився. Сидів дома, брався навіть до роботи, їздив до ліса. Але це не так довго тривало. Вже по році почалося... Десь зникав з дому, не було його кілька днів, а вернувшись, був п'яний і спав іноді двадцять чотири години. Старий нашвидко викінчував з комори собі хату, бо жити в одному приміщенні з зятем не міг. Той був завжди неспокійним, завжди непривітливим. Спочатку бодай обходилося словами, але згодом, як тільки хто щось йому сказав невгод, одразу почав пускати в хід кулаки. Марта не раз бігала довколо хати, спасаючись від його п'ястуків.

А оце десь перед роком сталося ще гірше. Десь він там злегався з отією побережничкою. Полька така. Чоловік помер, а вона почала гуляще життя. Жила в лісі. Приїздили до неї люди, пили, ночували... Внадився туди і Степан, а з ним іще дехто. Пили там по цілих ночах і Степан навіть задумав розвестися з Мартою та одружитись з тією полькою. Сидів там у лісі цілими тижнями, а як приїздив додому, то одразу зчиняв бучу...

Всі бачили, що довго таке життя не може продовжуватись. Степан був спитий, аж синій. Його очі дивились на світ похмуро, білки покриті червоними жилками. На чолі видувалися великі розгалужені пруги. Як прийшла масниця, він не був ні одного дня дома. Марта, старий Яків, вичікували, коли він повернеться, з острахом. Марта спокійно переносила своє горе. Їй соромно було щось казати батькові, бо вона добре пам'ятала, що батько не дозволяв їй цього робити. Старий Яків дивився на це інакше. Він сидів у своїй хатчині через сіни, читав книгу і прислуховувався, що там робиться. Скрипнуть двері і він вже зводився. Він був переконаний, що щось має статися. Треба тільки бути чуйним, щоб врятувати дочку та її дітей.

А Степан в той час розїзджав по хуторах, був у Бущі, у Верхові, їздив з полькою десь аж до Здолбунова. У кожному місці пили. Не тільки пили, а заливалися горілкою. Степан вже продав одного коня і пропив його. Останнього дня він приїхав до польки одним конем, розпряг його і поставив під шопою. Надворі падав густий мокрий сніг. Степан був весь мокрий. Він постукався до дверей, але двері були зачинені.

- Зосько! - крикнув він пропитим, хриплим голосом. Але йому ніхто не відчиняв.

- Відчиняй! - крикнув він знов і зо всієї сили затарабанив у двері. Він згадав, що в останній час до польки почав їздити якийсь дячок з Бущи чи Новмалина... Степанові здалося, що в хаті хтось є. На нього нападає дикий шал.

- Відчиняй! Стерво бабське, відчиняй! - Він тарабанив у двері, потім знайшов каміня і почав ним гатити у двері. У сінях хтось застукав.

- Ти, Степане, здурів чи що? - почув він голос Зоськи.

- У мене люди! Всі сплять!..

- Впускай і мене! - кричить Степан... Він навалився на двері і увірвався до чорних

сіней. Не зупиняючись, він поплився до хати. У хаті було темно, чути було якісь рухи. Степан засвітив сірника і побачив – на лавах, на долівці спали люди – жінки і чоловіки вперемішку. Степан засвітив лампу і зупинився над людьми, що лежали на долівці. Розуміється, що всі розбудилися. Жінки не хотіли, щоб їх бачили і тому ховали обличчя.

– Ей, ви... Повертайсь мордою! Чого одвертаєшся! Вставай! Зосько! Давай закуску!
– Степан вийняв з-за пазухи око горілки і зі стуком поставив його на столі...

– Вставай, вставай! Будемо пити.

– Чи ти, Степане, здурів, чи тобі голова не варить! Серед ночі! Де ти був?

– Мовчи, Зосько! Кажу: давай закуску і значить давай! Розхлюпалась, як попадає, проповіді говориш, свята Божа знайшлася, а сама, як чорна сука з тічкою...

Він бушував і ревів, мов звірюка. Смуги на чолі ще побільшилися, очі ще більше почервоніли. Зоська зрозуміла, що більше пити він не може, інакше буде зле, але як зробити, щоб відвернути його від пиття. Вона підійшла до нього і голими, повними руками обняла його. Обняла так, що м'язем пухлої руки закрила йому рота.

– Ходімо спати, – спокусливо шепнула вона йому на вухо, але він, мов опечений, зірвався на ноги:

– Сама лягай! Я хочу пити: встав, взяв пляшку і перекинув її собі в рот. Пив так довго, поки хватило віддиху, потім відірвав пляшку від рота і жбурнув її, недопиту, в двері.

– Лярво! – кинув він Зосьці слово, а сам пішов до дверей. Ніхто за ним не виходив. Всі, що були в хаті, попідводились і прислухалися, що він там робить на дворі. Степан все лаявся, кляв, закликав всіма, які тільки знав кльонами і по хвилі всі почули, що він запряг свою коняку і поїхав...

Надворі мокро, темно, віє західний вітер і шумить по верхах лісу. У селі, чути, ще співають, проводять масницю, гавкають собаки. Степан лежав на санях, а коняка тягнула його сама. Він інколи підводився, кричав на коняку, щоб та бігла, знов лаявся, кляв, кричав на ціле горло так, що люди чули той крик аж у селі... Здавалось, це робить подоріж сам Люципер, що якось викрався з пекла і волочиться по землі.

Марта ту ніч не спала. Вона вже не спала кілька ночей. Вона чуйно лежала на постелі з дитиною і раптом почула крик... Це він, – подумала Марта і одразу схопилася на ноги.

– Тату, – побігла вона у сіни. – Він!

Старий був одягнений, спокійний, відчинив їй двері.

– Бери дітей і ходи до мене.

– А може, покликати людей... щоб чогось не сталося? – перелякано говорила Марта.

Степанів крик наближався. Марта побігла до хати, забрала дітей і перебралася до батька. Тим часом Степан вже на подвір'ю. Не випрягаючи коняки, залишив її, а сам почав стукати у двері. Але двері були не зачинені. Він штовхнув їх, з гамором увалився в сіни і подався до хати.

– Гей! – крикнув він. – Хто тут є? Марто!

Але ніхто не обізвався. Старий Яків виняв свою стару рушницю, сів на стільці, оперся об стіну і прислухався, що він там робить. Марта тремтіла в куті. Вона бачила, що батько є рішений, що його спокій це запорука того, що далі він не буде цього терпіти. Хай тільки спробує ступити на його поріг. Положить на місці і кінець.

Степан шумів, щось бурмотів, потім затих. Довший час його не було чути. Мабуть, ліг і заснув. Зробилося так тихо, що навіть Марта заспокоїлась. Пройшов час, але нічого не чути... Години тягнулися, почало світати. Марта, втомлена і знесилена, прикорхнула на полу біля дітей. Старий Яків все сидів з рушницею на варті. Але тиши ніхто не порушував. Настав день і Яків через вікно побачив під дверима хліва мокру, змерзлу коняку в запряжі. Він вийшов з рушницею на двір, замкнув за собою двері, розпряг коняку і пустив її до хліва. Потім вернувся. Його дивувало, що скрізь така тиша. Встала Марта, прокинулись діти. Марта захотіла вийти, діти почали домагатися їсти. Старий Яків все ще не знав, що діється. Він відважився заглянути до хати зятя. Вступив туди, але там нікого немає. Де ж він? – подумав старий. Невже кудись змився? Але ж він так прислухався і зовсім не чув, щоб він кудись виходив. Оглянув хату, всі кутки, подивився у запічок, заглянув під піл. Немає, тихо... Знайшов тільки зятьову мокру вовняну шапку, знайшов батога, що лежав серед хати, але більше нічого...

З сіней стояла на горище драбина. Старий чогось подивився на неї і помітив, що на її щаблях залишилось свіже болото. Щось стрільнуло йому в голову. Він зробив кілька ступнів на горище, голова його заглянула у темноту. Спочатку нічого не видно. Все темно. Але, як тільки очі його призвичаїлися до темноти, старий одразу зрозумів усе. Під бантою, підогнувши ноги, на посторонку висів Степан.

Все рішено. Старий зійшов з драбини. Він тільки тепер зрозумів, що уночі йому здавалось, що хтось ніби потиху лізе на драбину. Але він більше вслухався до того, що діється у хаті, ніж думав про той новий шелест. Тепер він зрозумів. І старий зітхнув з полегшою. Він мовчки прийшов до дочки і сказав їй:

– Марто, заberi дітей та йди до Уліяна...

– А що таке? – з острахом запитала вона. По батькові бачила, що щось мусіло статися. Він, правда, спокійний, але по його очах, устах видно, що душа його не така спокійна, як зовнішність. Марта забрала дітей і пішла до сусіда Уліяна... Яків пішов скликати людей, щоб допомогли йому здійснити зятя... Так скінчив своє буття останній прямий нащадок Ляша...

Ніхто спочатку не міг сказати, чому так сталося. Але пізніше вияснилося. Була масниця. Степан гуляв по всіх усідах і вертався п'яний через село. Він співав, кричав, лаявся, як звичайно, як це було усі минулі роки. Він хотів заїхати до своїх добрих знайомих, але куди він не приїздив, скрізь знаходив своїх знайомих не дома. Це були переважно ті, які належали прямо чи безпосередньо до банди Казмірця. Цієї зими всі вони були бідні і сиділи, як миш під мітлою. Степан з горя почав ще більше, як казали, казатися, але на дорозі зустріли його дядьки:

– Стій! – почув він у темноті. (Був уже вечір).

Степан хотів було протирічити, зірвався і почав лаятись.

- Ей, ти! Ляше, диявольська душе! Мовчи, бо і тебе відправимо на масницю до твого приятеля Казмірця.

Цього вистарчило, щоб Ляш замовк. Він був п'яний, але він знав і розумів, що значить, коли попасти в руки "народові". Ні. Такого він ще не заживав і заживати не збирається.

- Люди добрі! Чому не даєте дороги чесному п'яниці? Пустіть грішну душу на покаяніє та й все. А з собою я й сам впораюсь... - проговорив Степан.

Всі засміялись і пустили його. Степан поїхав.

- Вйо, кобила! Вези! Поїдемо просто в пекло!

Це були, як розказують, Ляшові слова у селі.

Але він поїхав не додому, а до своєї польки, там йому також не пощастило і це виповнило по вінця чашу терпіння того бурхливого, жадобого на гріх та спокусу життя.

4.

Це була досить гостра, з морозами та сніговіями, зима. Самкова хата, що стоїть останньою від поля на краю Запорожжя, була геть по димар завіяна снігом. Старі люди кажуть, що ще під час турецької війни була така зима. Тоді у Дермані стояв баталіон війська. У кожній хаті "стояв на квартирі" один москаль. Там, де він жив, там він і столувався. Розповідають, що Самкова хата була так завіяна, що москалі брали сніпок, яким криють стріхи, виходили на Самкову хату до самого димаря і сховалися звідти вниз, як малі хлопці.

Ця зима навіяла також стільки снігу. Були також порядні морози. Олексій Гуца, як звичайно, ходив кудись на роботу. Тепер він різав у чехів трачку. Заробляв денно по п'ятьдесят, шістьдесят, а часом і вісімдесят копійок на своїх харчах. Інколи чех погостить тим, то сим. Як попадеться порядний, як ось старий Кодешка, то кожний день закличе, дасть кусок ковбаси і кухоль пива. На Видумці у той час будували "гулянку". Це великий будинок з коршмою та залом, де мали відбуватися різні чеськи забави...

- От, різун їх матері, - казали дерманці. - Що то значить чехи!.. Захотілось їм погуляти, так ось який будинок будують...

Тієї зими у м'ясниці десь перед Стрітенням у Олексієвої жінки вродилась дитина. Син. Олексій дуже радувався. Перед тим він дістав дочку, але йому хотілося мати сина. Хай росте, буде поміч на старість. Олексій не вмів якось особливо висловлювати своєї радості. Він тільки ще з більшим завзяттям брався до роботи, виганяв ще більше сажнів трачки, приносив додому кожний день по вісімдесят копійок... Він собі міркував так: "Ось діждуся весни. Кажуть, що на Лебедщині Лазаревич має знов продавати землю. Добре було б там захопити собі так десятинок п'ять і побудувати порядний хуторець. От старий Федір молодець. Він не чекав. Як тільки появилась купівля, одразу кинувся. І молодець. Так і треба, якщо хочеш на цій землі щось мати..."

Олексій так міркував, тішився, працював з останніх сил. А мав він їх досить. Не може поскаржитись на безсилля. Міцний був чоловік. Тягнув пилою цілий день, як паротяг, і ніколи ніхто не чув, щоб він на щось скаржився. Тільки що дома тіснота.

Чотири брати, батько, мати... Ось у нього вже двоє дітей. Прийшов зо служби Никонор, оженився і має також діти. Така семейка, і все то тиснеться у одній хатинці, у одній кімнатці з трьома віконцятами. Треба десь шукати місця. Далі так не може бути. На весну конечно треба буде кудись вибратись...

Його наміри перекреслила несподівана подія, що внесла в родину Гуців багато смутку. Після породу Олексійова Ганна задумала дивну річ. Їй треба було щось там випрати. Але для того є братова, є свекруха. Ні. Вона мусить це сама зробити. Ще не минуло і два тижні, як вона встала з пологів. Свекруха Лукія казала їй:

- Ганно, Ганно! Ти би лучше не йшла на ту криничину...

- Ай, мамо... Нічого мені не станеться. У криничині вода тепла...

Унизу в яру за Нестеровим лішником була викопана велика криничина для прання. Вода у ній чиста, джерельна, у зимі парує, така тепла. До тієї криничини пішла прати Ганна. Але бідака ледве звідти вернулася. Почало їй боліти в середині.

Вона звивалася, як черв, якого з одного кінця наступили. Олексій швидко поїхав до Мизоча по хвершала, але коли вернувся, все скінчилося. Добра його, тиха, працювита Ганна лежала на лаві під образами, маленький Гнатко плакав у запічку, діти тулилися одно до другого, у хаті стояли і хрестилися баби. Прийшла стара Улітка, щоб обмити мертву. Олексій не чув під собою землі. Його тяжка неповоротна фігура стояла, мов витесана з каміню. Невже це правда. Він кинувся до жінки: "Ганно!" - вирвалось з його грудей. Опустився на коліна і ридав. Перший і останній раз у життю...

Ганну поховали. Остався Олексій вдівцем з двотижневим немовлям. Він ніколи не чув себе таким безпорадним, як у цей час. Треба женитись. Без жінки він зараз не може нічого робити. Мати його Лукія переняла на себе всі турботи дітьми, але це не вихід з положення. Але женитись одразу не можна, бо надходить піст, та й у них нічого не приготовлене для весілля. Ціла велика родина жила як могла. На весну збиралися купувати землю, і це забирало всі прибутки. Їли хліб з цибулею, картоплю з огірками. Свині і вся зайва худоба має бути продана на гроші, бо їх так треба... До всього Олексій не міг забути своєї жінки, до котрої вже призвичаївся і яку по-своєму любив. Він, правда, не мав часу нею займатися. Він був завжди на роботі, поза домою, але коли вертався утомлений, він завжди знаходив і для жінки одно слово, ліпше, тепліще, щиріше...

- А ти, Ганно, май і на себе огляд, - казав він їй, коли бачив, що Ганна виглядає не зовсім добре.

- А, - казала вона. - Мені нічого не бракує...

Вона була вагітна і Олексій весь час так і уявляє її такою. Не може її забути.

Минув Великий піст, настала після гострої зими прекрасна весна. Гарна, лагідна, рівна. Запорожжя зазеленіло, зацвіло. Сади облилися цвітом, дикі груші, що стояли поза лішником, зовсім побіліли. Берези у яру між Гуцівським та Трихоновим городами обсипались свіжими, зеленавими листочками. За ровом на Балабівському кукукає зозуля і її голос луною відбивається на всі боки. У гаях виспівують соловейки. Їх тут стільки, що не переслухаєш. Ніде на світі, мабуть, не має кращого закутка, як тут.

Поверхня землі химерно покраялась ярами. Їх схили поросли струнками, високими ясенами, розлогими дубами, барвистими дикими черешнями, величезними липами. Попід ними гущавиною росли кущі ліщини, черемухи, калини. Все то цвіло, пахло, співало. По землі росли медяники, братки, на соняшних місцях безліч фіялок. Бджоли та джмелі гули без перерви. Метелики цілими роями маяли своїми різнобарвними крильцями по прозорому пахучому повітрі. А як тут затишно, тихо. Ніякий вітер не має сюди доступу. Внизу на копанках скрекочуть жаби...

Там, саме унизу, біля копанок, була криниця з дерев'яними цебринами. Біля неї довге корито для напоювання худоби і черпак, яким лили до корита воду. Черпак – це дерев'яна посудина у вигляді відра з довгим держалом... Кожний, хто приводить коні чи пригонить корови, наливає черпаком води до корита...

У цій криниці брали воду з обох частин Запорожжя. З Балабівського і Гуцівського. Приходили жінки чи дівчата з відрами та коромислами. Приводили хлопці коні. Чути було дзвінкі сміхи дівчат, викрики. Ось привів коні Федорів Конон. Він вже жонатий і треба б йому мати якусь до себе повагу, але що це для нього значить. Він все ще чує себе парубком. Він зачеберне відром води і, як котрась дівчина не дуже дивиться, що там Конон робить, вона поплатиться тим, що піде додому у мокрій спідниці, що прилипає їй до литок. Але як для Конона, так і для дівчини це лиш жарти. При цьому дівчина так вищить, що її аж на "другу гору" чути.

Інколи, як не було нікого іншого, хоч це і не Олексійова робота, але він приводив сюди напувати коні. Ніколи не сідав на коня. Він був для цього зтяжкий, а коники замалі. Він вів свої конята на повіді, а напоївши, завжди ніс з собою дерев'яне відро з водою. З порожніми руками ніколи від криниці не вертався. Напувати коні це ще нічого не значить. Це ніяка робота.

І тут він якось побачив Уліянову середню дочку Олену. Вона з Балабів приходила сюди також по воду. Вона була дівка дотепна, говірка, весела. Жарти це її стихія. У неї гарненьке, кругленьке, живе обличчя, блискучі сіро-сині очі, невеличкий, трохи кирпатий носик, гарне каштанове, заплетене у довгу косу, волосся.

– Ей, Олексію! Коли то ми у вас потанцюємо! – жартує Олена з Олексієм. Вона натякала, що Олексій мусить женитися.

– Потанцюєте... Буде час, – відповідав напівповажно Олексій.

– А я вам висватаю гарну пару, – казала далі Олена.

– То вже спасибі... Потраплю і сам висватати, – відповідав Олексій.

Олена брала на коромисло відра і, співаючи звучним голосом "Ой, у саду-винограду зацвіла калина", відходила додому. У яру голос її дзвенів, мов у церкві. Тут було дуже звучно і тінно. Олена деякий час йшла кам'яною стежкою яру, потім звертала вліво крутим зворотом і через гущавину ліщини та молодії липини, виходила у свій садок...

Олексій зустрічав тут Олену кілька разів, і Бог його знає, що йому таке стрільнуло в голову. Але як тільки минув Великдень і як тільки впорались з польовими весняними роботами, Олексій порішив послати до Олени сватів. Це була для всіх несподіванка. По-перше, Олексій ніде з Оленою більше не зустрічався, ніде з нею не говорив. Він був

поважний, щоб ходити з хлопцями на вечорниці. Будучи парубком, він не ходив на вечорниці, а тепер і поготів. Дівчата таких недолюблюють і побоюються. Що то за парубок, що не ходить на вечорниці, не танцює на музиках, не проводить дівчат додому, не жартує з ними, не крутить їм голову. Але Олексій таким був. Перша його жінка була не з Дерманя, а з Мизочика. Він її навіть не знав. Йому хтось її "нараяв" і він послав до неї сватів. І не помилився. Він був вдоволений. Вона його шанувала, була доброю господиньою. Тепер знов те саме. Олексій має багато клопотів. Він весь час в роботі. Почав ходити до Лазаревича в справі купівлі землі. Це ще затягається. Невідомо чи цієї весни щось з того вийде. Це якраз до речі, бо за цей час Олексій може зробити весілля і бодай з цим не буде більше мати клопоту...

Але коли Олексій не користувався великою пошаною у дівчат, зате його шанували старші люди. "З нього вийде господар", – казав не раз старий Федір, а той на цьому ділі розумівся. Не один Федор. Всі господарі розуміли, що з Олексія щось вийде. Він вже і тепер, подивіться, як став на ноги. Ще не так давно ціла та Гуцівська зграя не мала чого їсти, купували пудами якісь там кукурудзяні сухарі, ходила по сусідах і жебрала. А прийшов Никонор, взявся за господарство Олексій і тепер у них не тільки є що їсти, тепер вони он вже купують землю, тепер їм жиди позичають гроші, тепер вони продають кормлені кабани.

Два тижні перед Зеленими святами Олексій послав до Олени ходанів. Олена була і заскочена, і здивована. Вона не хотіла і чути такого. – Як? За вдівця з двома дітьми? Це найбільший сором, який тільки вона могла сподіватися. Невже для неї не хватить парубків? А до всього до неї залицяється молодший брат Олексія Онисько. Він і парубок, і молодий, і з себе пристойний. Правда, він, як каже батько Олени Уліян, "хлюст" і п'яниця, і ледар, що ходить у камізьельці "при часах", але для Олени це нічого не каже. Він гарний. Він їй подобається.

– Як собі, тату, хочете, а за Олексія я не піду! – це було останнє слово Олени.

Уліян думав зовсім інакше. Олені не має чого сидіти далі дівкою. Їй вже двадцять два роки. Нагулялася, надівувалася. Досить. А трапився господар – йди! Господиньою будеш...

Все-таки на перший раз ходани як свати вернулися від Олени ні з чим. Олексій собі нічого не робить. Не хоче, то не хоче. Правда, вона йому трохи подобається, ніде правди діти. Невідомо навіть чому. Олексій не з тих, щоб сохнути за жінками. Він ще не знає, що то є кохання. Але тепер він трохи занепокоєний. Йому вже ось тридцять і один рік, він вже батько двох дітей, він господар і та дівчина так його зацікавила. Що це таке?

Однак він над цим довго не зупиняється. Він вже міркує, куди б йому післати сватів. Хтось рає йому на Сидорах дівку. Також порядна і гарна, і не бідна. У неділю Олексій йде до церкви, щоб побачити її, але біля церкви зустрічає Федорову Домаху.

– Дай Боже здоров'я, Олексію!

– Дай Боже, тітко, – відповідає Олексій

– Як там у вас?

- У нас все добре... Наш вже почав господарювати... - "Наш", це Конон. А я чула, що ти сватаєш Олену Уліянову? - каже Домаха.

Олексієві трохи ніяково. Він дивиться у землю.

- Та... Знаєте... Сватав... Дістав гарбуза...

- Е-е, що там, сину, гарбуза... Це тільки дівоче вередування. Знаєш дівка... Ти но зайди до неї сам та поговори, та сее, теє... Ти ж знаєш...

Домаха почала та почала... І що їй до того. Коли б це був хто інший, Олексій не піддався б, але то Домаха, Федорова жінка. Олексій знає, що ті не будуть йому жичити кепське. Тому Олексій вертався додому з церкви не сам, а з Оленою. Олена мало у землю не провалилась, так їй було соромно. Де ж таки, вона йде з вдівцем. Він вже такий проти неї. Ось він йде біля неї - великий, тяжкий, незграбний. Він навіть не знає, що має казати. Говорить про погоду, про врожай. Хіба так з дівчатами розмовляють. Але коли дійшла до берега Шавронського, Олексій сказав просто:

- Знаєш, Олено... Скажу тобі так, як є. Я, як бачиш... Я не парубок і не дуже то дотепний... Як бачиш. Маю двоє дітей.. Але хочу тебе посватати. Як думаєш??

Чи так то його легко сказати. Олена почервоніла і задумалась.

- Батько хочуть, щоб я за вас вийшла. - Вона це ледве висловила, голос її перетинався, казала йому "ви".

- Ну, батько... Батько батьком... А що ти? Як не хоч - не можу тебе силувати.

Олена задумалась. Вона не дивилась на Олексія, але їй чомусь він раптом подобався. Такий він поважний, лагідний, сильний. У її очах виступили сльози. Олексій не зрозумів їх. Він неграбно затупцяв і проговорив:

- Олено! Їй-Богу, не силую тебе... І батькові твому скажу... Сам знаю, що з нелюбом жити не можна... Будь здорова!

Вони розійшлися. Олена пішла під гору похнюпившись. Її догнали дівчата, приятельки. Вони жартували, сміялися, але Олені було не до жартів. Якось тяжко у неї на душі. Не могла вона відмовити Олексійові. Є щось у ньому таке, що тягне до нього. Він заповажний. Але разом не чула до нього кохання. Не такого собі чоловіка уявляла. Не блищить він, не має гострого язика, не танцює по музиках, не виспівує з парубками вечорами. Хотілося їй якогось парубка, справжнього парубка, за яким бігають і дівчата, і молодиці. Таким є Онисько, таким є Миколай з Хавруків. Думала і думала, а дома сказала батькові:

- Тату... Як хоче той Олексій... Хай присилає...

Відбулося весілля. Дуже скромне. Олена плакала. Тяжко їй було вступати у хату, де стільки ротів. І свикруха, і братова, і дітей повно. Не має свого кутка. А до всього під одною стріхою з тим, до кого була закохана. Ось бачить його кожний день... Онисько не Олексій. Цей тільки відбув весілля і одразу подався на роботу. Він все у тих чехів. Трачка, корчунок... Ніколи його немає дома, а Онисько весь час отут сторчить на очах...

І не можна ніде уникнути гріху. Олена кріпилась. Вона одразу сказала Ониськові:

- Треба було сватати, коли хотів...

А він відповів:

- Ти ж знаєш, що вони хочуть мене віддати в приймаки...

- Ну, то й пропало...

Але Онисько не давав їй проходу, все чіплявся і чіплявся... Олено те, Олено се... Вона, коли вийшла заміж, зробилася для нього ще привабливішою... Чомусь воно завжди так. Поки дівка, поки вільна, то і ніхто не квапиться до неї, а тільки вийде заміж, одразу всі її бачать. Так і з Оленою.

Онисько приставав до неї, Олена боронилась, Олексій не мав часу і не приходило йому в голову, якось дивитися за своєю молодою жінкою. Але ось Тетяна Самкова зустріла його і почала йому щось натякати. Він, мовляв, все на роботі та на роботі, а молода жінка сама. Так не можна. Е, Олексій не має часу на бабські гутірки. Він йде собі своєю дорогою. Та чорт хотів, щоб Олексій сам наскочив на те, чого ніколи не хотів би бачити. Застав один раз у хліві Ониська і Олену при любощах. Він був страшний. По-перше, - це було для нього повною несподіванкою. По-друге, Олексій є Олексій. Не можна його виводити з себе. Він і собаки поганого не зачепить, коли його не чіпають, але варто йому наступити на ногу і біда.

Олексій схватив брата за барки, труснув ним, як цуциком, і так вишвирнув того з хліва, що Онисько дійсно вкрився ногами. Олена все те бачила, але не чекала, поки прийде черга на неї. Вона тихенько висховзнула з хліва і побігла просто до свого батька на Балаби...

Уліян зустрів її не дуже ласкаво:

- Що там сталося, що ти серед тижня прибігла і якась така?..

Олена не відповідає, а плаче.

- Кажі, що сталося? А то дістанеш запрутою...

Олена нарешті розійшлася.

- Тату! Не можу з ним...

- А тож чому не можеш? - питає її спокійно Уліян.

- Він... Я... Ми не можемо... Я його не люблю, - не знає що казати Олена.

- Е, то ще не резон... Любиш, не любиш... А що він тобі зробив? - вже грізніше питає Уліян. Він, до речі, щось там чув трохи про того Ониська і про все інше... Догадується, що це і є причиною, чому вона прийшла додому.

Прийшов вечір, а Олена не йде до чоловіка. Олексій не звертає на це уваги. Онисько дістав своє і лежить у клуні та стогне. Лукія стара пішла до нього і почала його пробірати: "І чи ти ото здурів? Чи ти не маєш голови на в'язах? То ти тільки лежиш та їси, та гроші розтринькуєш, а до всього отаке виробляєш, соромиш нас на ціле село... Чи не пора і тобі за якусь роботу братися... Тошненько мені та нудненько мені з тобою!".

Онисько все вислухав мовчки. Що має казати. Він і сам знає, що все скінчено, що далі оставатися дома йому не можна, що треба щось і для себе шукати. Олексій більше не буде з ним панькатись, а Никонор буде завжди підтримувати Олексія.

На другий день Уліян мало не за шкурку привів заплакану Олену. Каже, що

знайшов її десь біля копанок. Хотіла топитися. Олексій сказав Уліянові:

- Знаєте що... Я з нею сам поговорю. Нічого їй не зроблю. Не вкушу її... Не бійтеся...

- Не маю чого боятися, - сказав Уліян. - Ти її потягни через плечі налигачем і все буде добре. Це, зятю, не пошкодить...

Вечором Олексій рішив поговорити з Оленою.

- Слухай, Олено... Ти не дитина. Повинна сама розуміти... Я ж тобі казав, що не силую виходити за мене... Тепер, бачиш, пізно... Що ти хочеш? Покинути мене? Ну, що ж... Коли тобі миліший отой сухоребрий лежись - що ж... Не можу тобі нічого допомогти... Але пам'ятай: застану тебе ще раз з ним - зрішу. Обох. Як миршавих котів...

На цьому скінчилося. Онисько, як тільки вилежався, одразу пішов кудись і не вернувся. Десь там примістився у Мизочі у жидів. У якійсь олійниці нанявся поганяти коня. Ціла родина зітхнула, бо не стало одного дармоїда. Олена все ще не могла вжитися на новому місці. То їй здавалося, що всі на неї косо дивляться, то Олексій не досить обстоює її перед свекрухою. Не дуже їй подобались також малі діти. Вона не була призвичаєна отак одразу займатися дітьми. Старшу свою п'ятилітню дівчинку Олексій віддав бувшій своїй тещі до Мизочика, а малого хлопчика пильнувала стара мати. Він ріс і був здоровий. Прийшли жнива, всі мусіли від світання до смеркання бути в полі, при праці. Не було часу займатися сварками, але Олексій зрозумів, що довго zostаватись йому в гурті неможливо, що він мусить всі свої зусилля направляти на те, щоб скорше відділитися і мати свою господарку.

5.

Конон вже господарив на хуторі. Подія з Казмірцем та особливо з Саком Середою вплинула, що він зрікся зо всіх вигід, які давала йому молодість. Правда, що Сак Середа вийшов з-зо всього ще не так зле.

Це тільки говорилося "зарізався". У дійсності він тільки підрізався. Розповідають, що він заліз на піч, довго там сидів, а потім різнув бритвою з коси по горлянці. Полилася кров і Сак чекав кінця. Але кінець не приходив. Він почав харчати, щоб його хто-небудь почув. Прибігла його жінка: "Що з тобою? Господоньку! Кров!" Сак тільки храпів і через той храп жінка розібрала щось, як "хашай ме-ні стара ханджо". Він прощався з жінкою Ганною... Вона кинулася до нього, схватила рушника і зав'язала йому шию. Сак довго чекав смерті, але проходили дні і навіть тижні, він почав їсти і пити, а потім сам здивувався, що під бородою лишився тільки червоний рубець...

Тепер люди мали причину інколи пожартувати, що "Середа вже немає. Зісталась тільки п'ятниця. Середа зарізалась". Сакові ці жарти дорого далися, але вони спасли його від гіршого. Він навіки зарікся торкатися до чужого добра. Соломини чужої більше не хоче. Зібрав людей і прилюдно каявся.

- Люди добрі! Робіть зо мною що хочете. Я, самі бачите, не дорожу життям. Був вже одною ногою у могилі, але, видно, вже так Бог хотів... Простіть мене...

Люди, "народ", коли до нього звертається чоловік "по-людськи", а особливо, коли мине гнів, тоді всі розм'якають. "Хай тобі Бог простить, коли ти винен... Але запам'ятай

і дітям зажажи... "

Це були слова. Сак запам'ятав їх і ніколи більше не забував. Він пішов своєю дорогою, дорогою порядного господаря. Він був кумом Кононові і після тієї події заходив на хутір тільки як кум, але ніколи як гулящий товариш. Конон почав господарити. На хуторі прийшла перша весна. Ліс зазеленів, горби зазеленіли, поля і долини вкрились рослинністю, луг, верболози, стависько зацвіли жовтим цвітом. Почав рости новий очерет, липиха, осока. На ставу появились дикі качки, дикі курочки, загули очеретяні бугаї, закружляли в повітрі білі чайки. Тяжко тільки було дістатися до хутора. Біля млина дорога проходила через багнище. Коні грузли по самі животи і не могли вилізти, а колеса сідали на маточини. Конон, який найбільше був зацікавлений у цій дорозі, старанно возив сюди хворост, пісок, дрібне каміння. Дорога на деякий час поправлялась, але все то погрузало і творилася знов багнюка...

На хуторі в той час жваво і весело. Конон зісіяв поля, як справжній господар. Він не вдовольнився одною сівбою. Він щодня їздив у молодий запуст і викорчовував там кущі грабини, привозив додому і здовж дороги засаджував живопліт. Більшість з привезеного принялося і хутір виглядав тепер більш виразно. Здовж дороги зазеленіла смуга живоплоту. За ним красувались довгі рядки молоденьких, делікатних щепок. Між щепами зеленіли і п'ялися догори різні огородні рослини. Оксенька, підіткнувши високо за коліна спідницю і закачавши рукави, разом з дівчиною цілий день копала на городі. Там зеленіли грядки цибулі, грядки часнику, витикалися з землі лапаті огірочки, у іншому місці попід огорожею помітно було засів гарбуз, ще у іншому зійшло поле конопель, отам впоперек зеленіє мак, там знов насієно бурячків і всього, що потрібно в господарстві. Не забуто і за квітки. З Дерманя привезено кущі бузу, жасмину і малиннику. Попід хатою проти сонця росте косетень, лілея, пнеться догори мальва. Тут також рядочками посходили і підіймаються широколисті соняшники.

А навкруги поля, зелень, жайворонки. Якесь вияскравлене, соковите життя. Інколи високо в повітрі кружляють бузьки. Небо синє, синє і яскраве... На пригірку далі на захід чорніє ліс, особливо старі, коронасті, побиті громами сосни. Деякі з них стоять зовсім окремо і, здається, гордовито. Вони шумлять серед поля, засіяного житом, розсипають на землю старі жовті шпильки і посохлі випорожнівілі шишки. Вітер, навіть найлекший, постійно непокоїть їх і вони не можуть втихнути ані на одну хвилину...

Конон поводить себе дивно. У останні часи він майже не появляється у Дермані. Тільки в суботу, після праці, він їде з Оксаною "до своїх". Оксана напікає пирогів з сиром чи сушеними грушками, бере горщик сметани і вони їдуть на Запорожжя. Завтра неділя. Вони мусять відвідати батьків – він своїх, вона своїх, або разом. Всі дивуються, що Конон став таким чемним. Він приїжджає до тесця, цілує обом руки. Потім всі їдуть до церкви, по службі їдуть на обід до тих, чи тамтих батьків, обідають і по обіді знов на хутір. У Конона тепер часто спечена спина. Він має на це досить причини. Куди не глянь – скрізь щось треба зробити. Це правда, що до нього часом приходять батько. Він не прийде з порожніми руками. Він принесе йому то якусь коробку, то решето, то якусь іншу "снасть". На новому господарстві все таке пригодиться. Але все-таки Конон має

досить праці...

У нього вже першої весни появилось бажання міркувати. Він відійде трохи далі від свого хутора на пригірок і дивиться униз. Ага, думає він. Тут цікаво було б зробити щось, що закривало хутір від північних вітрів. Варто зробити отам здовж північної межі смерековий висад. Шкода тільки, що тут ніде не можна дістати смеречини. Прийдеться хіба вдатися до управляючого маєтків Карвіцького або поїхати до Верхово. Садок, думає Конон, треба на другий рік поширити. Та долинка мусить бути ціла засаджена деревами. Отак при дорозі необхідно зробити вишневий висад. З краю від поля завести сливник... Так, Конон вже пускає пазюрі справжнього господаря. Він і ступає через поле якимось інакше, ніж до цього часу. Кроки його розміряні, поважні, певні. Немає і сліду тієї легковажної хапливості та поспіху...

Але воно і не диво. Ще з великим постом Оксенька одного разу призналась, що щось їй недобре. Щось їй нудить і якимось інколи не хочеться їсти. К Великодню вже почала помітно наливатися і вони готовились стати молоденькими татом і мамою. Якимось так воно все росте. І люди, і звірята, і рослини.

Конон відчув і усвідомив, що він тепер не звичайний собі хлопчак, синок свого батька, який ось одружився і має молоденьку жінку. Ні. Він тепер вже вростає в ґрунт. Оцей хутір, то вже його хутір, він має на ньому жити. Йому хочеться, щоб він ріс, розвивався. Ось він вже скоро вперше почує себе батьком. Він вже не буде сам. Це буде його продовження і цей хутір піде в майбутнє разом з його нащадками.

Це все накладає на Конона нову печатку. Він перестає сам себе легковажити. Ніколи не дивиться на себе в дзеркало, але він вже бачить себе зовсім не тим, що був ще недавно... Коли хтось до нього заходить або коли приїздить батько, він вже стоїть перед ним твердо на обох ногах, закурює, як старий, цигарку, дає закурити своєму гостеві, рухи його вже повільні і певні, слова не уривні і не гамірки, а потрібні і поважні...

- То знаєте... Я ото засіяв отам під Валами одну нивку червоної пшениці... Спробую... Кажуть, що на наших полях червона пшениця не родить... А я спробую, - розважає Конон...

- Та... Знаєте.. Кажуть, кажуть, - підтримує мову гість. - Кажуть, бо ніхто не пробував. Достоїменно... Треба наперед спробувати...

Вони так перебірають господарські справи. З поля йдуть на город, з города на садок, з садку до хліва... Скрізь там є про що говорити. Навіть ось така нечисть, як гній. Щоб, здавалось, там цікавого. Ні. Вони і про це говорять.

- Я, - каже Конон, - рішив вивезти гній, як то роблять чехи... Не розкидаючи на купки, а зложити все на одну купу... В купках гній висихає, соломі рознесе вітер і що з того останеться...

- Хто його знає... Може, так і воно краще, - не перечить гість, хоча сам він так ще ніколи не робив.

Конона починають поважати. Ось, наприклад, його кличуть у куми. На Запорожських Середях у Трохима Середи народилась дитина. Кого за кума? Конона. Це

не близько. Де Запорожжя, а де Лебедща, але Трохимові заманулось конче, щоб кумом був таки Конон. Зустрів його в церкві. Так і так... Мовляв, дякувати Богові, у мене народилась дівчина. Чи не згодились би ви бути мені кумом... Конон подумав: "Ну, то вже таке діло, що відмовитись якось не випадає... Не маю часу, але коли треба, то треба..."

І погодився. Хрестини призначені на другу неділю. На хрестини сам Конон, як звісно, не піде. Де, як то кажуть, голка, там і нитка. Куди йде чоловік, за ним йде і жінка. Оксенька напекла свіжих паляниць, книшів, пирогів... Приготовила сметани-мялохи, наварила вареників. З порожніми руками вона на хрестини не ходить. Вона вже зовсім наливається. Живіт з-під запаски випинається, на обличчю помітна втома, під очима сині круги. Але то нічого не значить.

Запрягли коні і Конон з Оксенькою поїхали на хрестини. Гарний літній день. Очерет на ставиську буйно розрісся і такий зелений, аж чорний. Їдуть через Запілля. Тут треба їхати біля млина, повернути проваллям під пригірок, потім з'їхати з гори, потім знов під гору... Кілька разів треба їхати згори на гору... Конон показує батогом згори на стависько... Бачиш... Ставьсько яке, а пам'ятаєш ще, як став був аж до манаського [манастирського] млина... А від манаського млина другий став, аж під Залужжя...

- А чому не пам'ятаю... Пам'ятаю. Це вже останніми роками він так зменьшився, - говорить Оксенька.

- Води не стає... Джерела висихають... Тож ото у нас на Запорожжі, які в рові були джерела... Безодні цілі... Якось висихають... Мабуть, чехи ліси повирубували...

- А Бог його святий знає, чому воно так...

- А знаєш... Я міркую, що коли б отак трохи воду спустив звідти, то все оте стависько могло б бути добрим "берегом"...

- Хто там буде спускати, - відповідає Оксенька...

Їдуть. Коні то біжать з гори, то йдуть хода під гору. Чути у монастирі дзвонять у великий дзвін. Конон здіймає кашкета і хреститься, Оксенька також хреститься. Стежками з Лебедів понад берегом йдуть святочно одягнуті люди. Полями через Городно і дорогою від Залужжя також йдуть люди. У повітрі чується свято. По житах, що вже починають колоситися, повчється легкий вітерець і вони мінять, мов оксаміт. Доїжджають до манаського млина. Тут вибігає дві білі кудлаті собачки, які завзято дзявлять за возом. Став манаського млина гень, як сягає око, вкритий широкими лисками і білим цвітом водяних лілей. Інколи по широкому листі пробіжить водяна курочка або спокійно плавають дикі качки. Біля лотоків вода прочищена від зарослів, зовсім прозора, видно крейдяне дно, білі мушлі, зграї малих, блискучих рибок... У неділю млин стоїть і вода, просочуючись через заставки, з шумом падає на нерухомі колеса.

Біля монастиря і біля приходської церкви вже повно людей. Молоді і старі, дівчата, хлопці... Барвисті одяги, білі хусточки. Ніде стільки немає руху, як тут. Молоді люди не стоять спокійно у церкві. Вони весь час проходять від монастиря до "прихода"

[приходської церкви] і назад. Це така прогулянка. Тут можна кого треба побачити, себе показати, почванитись гарним одягом, позалицятись. Під монастирським муром стоять підводи. Тут ростуть високі ясини, що роблять гарну тінь, і тому всі, хто приїждить, може лишити тут коні. Тепер, слава Богу, вже немає того, що було. Коні можна спокійно покинути самі, ніхто їх не зачепить. Підв'язав до дишля опалку і пішов. Коні стоять, їдять обрік або сіно і почувають себе гаразд.

Дехто під'їжджає просто "до прихода"... Це робить також і Конон. Там на нього чекатимуть куми з дитиною, бо піти аж на Запорожжя він все-таки не мав часу. Хреститимуть аж по службі і дитина має чекати у куми на руках аж до кінця... У церквах правиться служба. Правиться вона довго і урочисто. У приході співає два хори. Один хор на хорах, другий на криласі. Це вже тут заведено здавна. На хорі співає мішаний хор і дерегує ним старий Власевич, свояк дякона Власевича. На криласі дерегує Довбенко. Хор на хорах співає тяжчі і складніші речі... "Херувімську" Бортнянського, Вірую, заповіді блаженства. Хор на криласі звичайне собі "господі, помилуй" та "подай, господі". Голоси там переважно чоловічі, прості, не вироблені. Дуже високий тенор Михайлівського Терешка, кілька невиразних басів і це все. Ектінію править лисий дякон Власевич. Його голос трохи тремтить. Кадить він розмашно і швидко. Під час приготування причастя дякон читає "грамотки". Це невеличкі книжечки з бляшаними чи шкіряними палітурками, де записані душі померших. Ті, що дають "на заупокой", приносять до церкви грамотки, приносять бохінець хліба або книша і глечик "колива". Коливо роблять з покришеної до медової води або овочевого взвару булки. Часом, як можна дістати риж, то з рижової крупи. Ті глечики і хліб ставлять з лівого боку біля криласа перед іконою Матері Божої. До глечика приліплюють свічку, яка горить цілий час служби.

Це найурочистіша частина Служби. На хорах виспіває хор, одночасно басом дякон прочитує грамоти. В той же час священик робить молитви над Святими Дарами. З кадильниці підноситься весь час пахучий дим і розноситься по церкві. Люди стоять похило наперед, хрестяться, шепчуть молитви. У вікно б'є сонце і творить велелікі стовпи диму... Коли читається Євангеліє, братчики і сестрички стають півколом навкруги аналою і тримають свої товсті доморобні свічки.

Якось приємно впливає та служба на присутніх. Всі добрішають, стають лагіднішими. Проголодаються також порядно, бо більшість йде до церкви без снідання. І коли виходять з церкви, тоді всі скупчуються перед церквою, знайомі вітаються за руку, куми і свати любезно розцілюються. – Дай Боже, кумонько! – Дайбоздоровля! ! Як вас Бог милує? А чому до нас не заглянете? Загорділи, цураєтесь!.. – А, де там... Все немає часу та немає часу... А ви б, кумцю, до нас також могли б зайти...

У іншому місці йдуть запросини "вгості"... Той, кого просять, – впирається. – Зайдіть, свахо! Бог з вами, зайдіть... Ходімо... Параско! Тягніть, тягніть їх...

Тут також діляться всілякими новинами. – Ото чуєте, серденько, Галабурдів Овсій посватав Кальчукову Хведоську... – Та не може бути? – дивується кума... – А, – хитає головою кума, – таки посватав. Вже і рушники подавала і могорич випили... – Дивись...

А ми й не знали нічого...

А тут побіч дві кумі шепчуться. Одна другій скаржиться на невістку.

- Така, знаєте, кумонько, ледащиця, така язиката... Я вже у себе не господиня. Вона мені вже куском хліба витикає... Я вже, бачите, навіть до своєї скрині не маю права...

- А як же "він", - співчуваючи, питає кума. Він це син.

- Він... Кумонько, рибонько... Він. Він вже не син мені. Він вже її слухає...

- Отото, отото!.. Такі тепер діти... Ото тільки виросте, тільки вб'ється в палки і вже йому батьки не потрібні...

Часом біля церкви трапиться велика дивовижа. Прийде додому "на побивку" якийсь матрос або гвардієць. Одягнений він у новий однострій, з червоними чи жовтими вилогами, з якимись барвистими кантами. Шапка якась дивовижна з пером чи хвостом. На руках білі рукавиці. Виступає він пишно, гордо. З ним, звичайно, ходить його мати, чи сестра, чи всі разом, чи якась дівчина наречена, інколи жінка... Всі дивляться, всі шепчуться.

- Господи, Господи!.. Дивіться, як вирівнявся, а таке було зацяпане... Тепер чоловік, як дуб... Чий то є?

- А то з Кірянчуків отой, знаєте... Що його минулого року забрали...

Друга кума помагає:

- Може той, що у нього торік корова здохла?

- Отой, той!.. Хвищин Омелько... Вже згадала...

На дзвіниці в той час видзвонюють дзвони. Вулиця перед церквою заповняється людьми. З монастиря також виходять. Одні йдуть туди, другі сюди. У церкві ще хрестять дітей або когось вінчають. Братчики і сестрички йдуть у садок за церковний мур, розстеляють там чисті настільники, розкладають миски з варениками, зо сметаною, ковбасу, пироги з сиром. Братчики витягають з-за пазухи півока чи око оковитої. З огляду на те, що не всі сестрички можуть пити таку крепку, то сестрички мають свою, "бабську". Це, звичайно, міцна сливянка чи вишнівка, чи якась інша медова... Сідають всі довкруги і починають снідати. Люди з церкви поволі розходяться, розпливаються на всі боки. Дзвони вмовкають. Вже всіх похрестили і повінчали, а братчики з сестричками все снідають та снідають...

Після хресту Конон з Оксенькою їдуть одразу на Середи на хрестини. З ними сідають інші куми. Коні рушають з місця в галоп. За возом збивається курява. У саду приходському розрослися і густо зацвіли кущі бозу...

Хоча від приходської церкви до Запорожжа не так дуже далеко, всього яких дві-три верстві, але заїхати туди не так то й легко. Пішки можна через монастирське, через береги Шавронських, ровом і піднятися садками до Середів. Їхати ж треба навкруги, поза Ровіцькими, полями, до черешеньки, де перехрестя, а це кавалок дороги. Можна і через рів від Кальчуків до криничини і піднятися на Запорожжа біля Самочків, але там такий крутий спуск і потім підйом, що, маючи на возі малу дитину, не можна навіть ризикувати. Ліпше вже об'їхати трохи далі, але щоб було певніше...

Дома їх вже ждали. Все було приготовано. Новохрещену внесли через поріг, біля котрого лежала сокира. Роділя взяла свою дочку, виняла їй з рота брудну мокру шматинку і почала кормити. Гості заповняли хату. Два столи прикриті доморобніми з червоними смужками настільниками. На столі з'явилася по порядку смаження, вареники зі сметаною, холодець... Куми сіли на покуті, гості розмістилися. Кілька півоків розставлено на столах. Почав ходити кілішок... До вечора через відчинені вікна Трохима Середи розносилися пісні. "Ой, кумо, кумо, добра горілка", "Ой в Києві на риночку"... Все співало. Шкода тільки, що немає музик... Трохим тільки ходив поза плечима і припрошував:

- А їжте-но там... Кумо! Куме! Свате!.. А беріть, що Бог послав!.. Заживіть!..

- То ж ми беремо! Ми як дома...

Всі шумлять. Голоси мішаються. Обличчя розчервонілі. Аж пізно вечором після перепой, ріжних побажань та обнімань Конон з Оксенькою виїхали до себе на хутір. Їм ще довга і не скрізь рівна дорога. Але ніч місячна, тиха і можна їхати хоч на край світа...

Зараз після хрестин Оксенька захоріла. Що за чистець лихий? Ломить руки, ноги, болить у крижах... Чи не пристріт. На хрестинах, як звичайно, бабувала баба Велитка. Чи не вона часом "навела" пристріт. Всі знають, що баба та, як схоче щось недоброго підпустити, то підпустить. Таке у неї, бачите, вже око. На кого так гляне, одразу або вроки, або пристріт...

- Ой, Кононе, так мене ломить, так, чуєш, ломить, - скаржиться Оксенька. - Щось, чуєш, треба робити...

Що ж його, дійсно, робити? Куди вдатися? Докторів поблизу не має. Треба хіба аж до Острога чи до Здолбунова їхати.

- Може б ти, чуєш, пішов до Кодешки...

Кодешка - це чех з Борщівки. Він дуже добре лікує від пристріту. У нього є такі трави лічнічі, такі зілля, що треба тільки зварити і випити і все, як рукою, зняло...

Конон думає. Трохи соромно звертатися до того Кодешки. Як-не-як, а він не баба, щоб вірити у всілякі там зілля. Треба було б до доктора. Але Оксенька все: "Поїдь, чуєш, та поїдь до того Кодешки". Чогось вона у того Кодешку дуже повірила. Він інших вилікував, то й її виліковує, а буде то недорого, і дорога не така далека...

Конон думав, думав і надумався. "Піду... Буде, що буде... Піду!.. Добре, - сказав він Оксеньці. - Потерпи трохи, як піду до Кодешки..."

Взяв він велику баньку і раненько, ще далеко перед сходом сонця, коли ще навіть не розвиднилось як слід, Конон пішов. Дуже йому не хотілося б, щоб хтось бачив, що він йде до Кодешки. Тому навіть уникав йти вулицями. Пройшов через село ще за півтемна, перейшов до Запорожжа, ровом стежкою вийшов на поле до могили. А там стежкою через поля подався на Борщівку.

Кодешка мешкає у невеличкій хатині, критій якимись дошками. Низенькі сінці, маленькі двері. У хаті по стінах сохнуть якісь зілля. Прийшов і привітався з добрим ранком. Ще було дуже рано, але старий вже десь пішов. Куди, його стара не може

сказати. Він десь ходить до сходу сонця. Це Кононові не дуже приємно. Він хотів би ще раненько перейти через село, а особливо хотів би вийти від Кодешки, щоб його ніхто не бачив. Але що зробиш. Конон мусить чекати поки старий вернеться. Він вийшов на двір, зайшов у садочок, сів під кущем малиннику і чекає. Поволі сходить сонце, на городі, на полях, на всьому, що тільки бачать очі, блищить роса. У Бущенському лісі витрублює свою ранню прогульку побережник. Величезні сосни та дуби повиступали з темного бору і поставали по краях глинястих зарв над Борщівкою. У долині між зеленню помітні сірі солом'яні стріхи будинків. З деяких навіть зводиться вже дим. До лісу, видно, женуть хлопчики худобу. Корови поволі підіймаються по крутих глинястих стежках, зупиняються, інколи мукають. Десь, ніби їм у відповідь, гавкають собаки.

Конон все то бачить і чує. Він сидить на траві, біля нього стоїть банька. До голови тиснуться всілякі добрі і не добрі думки. – От, думає він. – Як то ще недавно був тут непрохідний ліс. Отут саме, він ще добре пам'ятає, де він сидить, була велика галявина. Тут вони, як були малими хлопчиками, пасли вівці, корови... Завжди боялися вовків, які могли показатися звідти, куди тепер йдуть так спокійно корови. І от прийшли здалека чужі люди, знищили ліс, побудували хати, клуні, хліви... Зробили село і то гарне село. Отам нагорі їх поля, їх хмельниці. Ті гарні, тучні корови, це також їхні. І такі ось все думки лізуть Кононові до голови, а сонце тим часом підіймається, припікає, обливає все навкруги світом, теплом, силою. Все росте і буяє, все тішить око...

Сидів довго. Коли сонце піднялося геть над лісом, прийшов Кодешка. Повільний, мовчазний, з великим червоним носом та білою чуприною, дід. Борода голена. Під підборіддям висять, ніби капшучки... Очі великі, мокрі. Чоло порите глибокими дугастими зморшками.

– Що жекнеш, Кононе? – спитав старий з наголосом на друге о. – Що там маш?

Конон дивується, що він його вже знає. Але хто в Дермані та поза Дерманем не знає Конона.

– То, діду Кодешко, маю клопіт...

– Аа-а, просім, просім... Жікай, цо там маєш, – кахав повільно старий ломаною мовою.

– Щось захоріла моя жінка... Думаємо, що пристріт...

– А-а, то шпатнє... То шпатнє... А цо там у неї болі?

– Ломить, знаєте, руки, ноги, болить у крижах...

Старий подивився перед собою, поміркував, похитав головою.

– То є шпатнє... А цо вона єдла? Яке біло єї здраве пшед тім?

– Мушу вам, діду Кодешко, сказати, що вона вже, як то кажуть, ходить в надії...

– Аа-а, то шпатнє, то шпатнє... А мусела ніцо піт... Корілку?

– Ну, були ми вчора на христинах...

– То, то воно і є... Біла там Улітка і зробіла пристріт... Тото воно і є... Піла корілку... Цо пак... Можу вам помоц... Маю на то баковов травічку... Маю, маю, Кононе... Посидь тегле, а я ігнєд то уделама...

Конон зістався сидіти в хаті, а старий вийшов. Пройшов довший час. Старий не

приходив і не приходив. Минула година. Рипнули знадвору двері і увійшов старий. Він був розчервонілий, ніс його ще більше забарвився, на собі мав хвартух, як який кухар...

- Ну, подь сем, Кононе, - сказав він. Конон встав і вийшов за Кодешкою. Завів його до невеличкої кухоньки. На плиті стояв і парував залізний горщик, а в ньому було щось рідке і чорне, мов чорнило... Він взяв у Конона баньку і налив її повну...

- Ать піє, - сказав він... - Два, тші крат на день.... Шкленіцов... Як випіє і як не допоможе, прийдь еще...

Конон взяв баньку.

- Ну, а що вам винен? - запитав...

- Винен? - перепитав його дід. - Ніц... - сказав він коротко. - Абі стала здрава... бой пан Буг. Ідь з Богом...

Але Конон цим не вдовольнився. Він рішив все-таки старому чимсь віддячитись... Виймає гроші... Та старий не дивиться на гроші.

- Як буде здрава - заплатіш... За цо маш платіт... А може, она умре... - сказав старий...

Конон сховав гроші. Він віддячиться йому інакше...

- Ну, добре... Але я вам все-таки віддячуся, - проговорив Конон, насунув шапку і пішов. Пішов вже іншою стежкою, ніж ішов сюди. Пішов навпростець до додатків, потім стежкою поза ровом біля Ровіцьких, зійшов униз і долиною біля криниці з двома молоденькими вербами, через Шавронського береги до монастиря...

Оксана лежала і охала. Як тільки Конон приніс ліки, одразу налив горнятко і почала пити. Питво було дуже гірке, недобре, але вона все-таки пила його... Кривилася, але пила...

- Я думав, - поволі снідаючи, говорив Конон, - що той Кодешка якийсь чарівник... А він... - І Конон не договорив... - Треба буде йому щось завезти... А ти пий...

Оксенька пила. Не треба було їй до того приговорювати. Хоче виздоровіти. Скрізь стільки роботи. Грядки он зілля поймає. Полоти, проривати, обкопувати...

- А чи там той... З картоплями... Як ти думаєш? - питає поволі Конон.

- Треба їх обгортати... Бери рало, дівчину та йди... Оксенька випила баньку ліків і почала ходити. Виздоровіла. Болі перестали.

- От воно, - казала вона після. - Смійтесь, не смійтесь, а я все-таки вірю в зілля...

- Божа сила, Божа сила, - повторювали жінки... - У кожному зіллі Божа сила...

Конон завіз Кодешкові кілька різників сала та півмішечка муки. А до того ще й подякував.

Дні йдуть. В роботі. Всі в полі. Сходить сонце, всі встають, всі кудись йдуть. Пастух вигонить корови, хлопець, якого наняв недавно Конон, запрягає коні, Конон бере на плечі косу, Оксенька йде полоти пшеницю, дівчина поряється біля свиней. Хутір працює. Літо швидко йде вперед. Ось вже покосили сіна, косять конюшини. Це вперше в Дермані почали сіяти конюшини. Навчилися від чехів. До того часу конюшини не знали. Все обганялися сіном. Чехи прийшли і почали сіяти конюшину. І що це з того вийде, питали себе мужики. Як звичайно, дивилися на це скептичним оком. Не

вірилося, щоб з того могло щось пітьне вийти...

Але вийшло пітьне. Найкраща паша для коней. І то не тільки літом, але зимою. Де наберешся стільки того сіна. Ось, наприклад, Конон майже не має луга. Має тільки старий Федір і тим сіном, що накосять на мочарах, треба обігнатися в обох господарствах. Але останнього року дерманьці почали й собі сіяти конюшину. Хтось там пішов до чехів за насінням, за ним другий, третій... Ще минулого року не так багато було таких, що сіяли. Але цього року вже, дивись, майже кожний має трохи присіяно тієї паші. І добре виросла, гарно зацвіла... Зараз ось тільки підкладай косу і махай, скільки влізиться. Конюшина поросла, як ліс... Вийдеш, глянеш на поле і видається не поле, а килим розтелений. А пахне медом, а скільки на ній джмилів. Шкода, що бджоли не можуть з неї дістати меду...

Конон все косить. Викосив у себе конюшину, пішов викосив у батька один і другий лужки... Починають літні дощі і сльоти. То була гарна погода, а як тільки почнуть косити, одразу дощі...

Скоро приходять і жнива, але для Оксеньки вони не дуже веселі. Якраз так випало, що на жнива чи по жнивах вона має розсипатись. А тут скрізь стільки роботи. Рук не хватає. І те треба, і там те треба... І жати, і в'язати... Хоч-не-хоч, а цього літа приходиться наймати женців та в'язалників. Конон все-таки побоюється, щоб молодій жінці чого не сталося. Та й батько йому порадив. "Ти, Кононе, зважай на неї", – казав хриплим голосом старий. Щось він все гірше і гірше говорить, а при тому частіше кашляє. Своєї пов'язки з шиї не здимає навіть літом. Але це не значить, що Федір має собі увільнути від роботи. На таке він собі не дозволить. Він так само, як і ціле своє життя, встає, мов добрий точний годинник, разом зі сонцем... Мовчки йде, мовчки робить, мовчки приходить додому, мовчки їсть... За цей рік він зовсім замовк. На голові у нього замість шапки якийсь ковпак. Ковпак той запотів, заяложився так само, як і його обязка на шиї. Але він не думає про такі речі. Він мовчить, а уста його тісно, тісно затиснуті. Він ходить пішки з Запорожжа на хутір і назад. Приходить часом раненько до сонця, часом пізно, коли смеркне. Кажуть йому ночувати, але нащо йому десь ночувати. Дома коні, худоба, завтра раненько треба встати...

Дивний старий. Де у нього береться та сила. Здається, що він руїна, здається, що повіє вітер і звалить його з ніг, а прийдеться йому колоду підіймати чи пня виважувати, чи снопи возити і його руки робляться твердими, як з заліза чи з чогось такого, що ані не гнеться, ані не ломається. Він сапає, груди його мають задишку, інколи його схватить кашель, інколи старий аж скривиться. Мабуть, болить йому горло, але він ще ніколи і нікому не сказав: мене болить те, чи те. Ніколи. Не має звички хвалитися своїми болями, бо все одно ніхто їх йому не відпозичить і не забере. До лікарів також не вдається. Що ті лікарі йому допоможуть. Прожив вік без них, дозвольте вже йому і вмерти без їх опіки...

Десь у вересні, як вже все було зібране, звожене, дещо і змолочене, як у полі орали зяблю і готовились до зимової сівби, Оксенька злягла... Родилась у неї дочка... Назвали її Марією. Так якось воно на другу Пречисту припало, а о.Дормидонт не терпить, щоб

імена давали не ті, що на той час в календарі стоять.

Конон все-таки радіє. Навіть не сподівався, що це буде для нього приємно. Хотів, правда, хлопчика, але раз така воля Божа... Нічого не вдієш. Ще вони тільки починають. Ще будуть і хлопчики і дівчатка... Справив порядні хрестини. Старий Федір радів також по-своєму. Він навіть не прийшов, а приїхав на хрестини разом з Домахою. А це багато значить. Коли він рішився потурбувати у свято свої коні, то це вже мусіло щось таке бути, за що варто їх потурбувати. Бо звичайно він здебільша ходив своїми власними ногами. Вони вже, правда, не такі, як у молодого хлопця, але все-таки вони ще на своєму місці і, як треба, то рухаються... Він діждався бути дідом. Чомусь йому хотілося, щоб його потомство множилось. Те, що у нього був тільки один син і одна дочка, це його досить непокоїло. Він працює і хоче працювати, але треба мати когось, для кого праця варта... Для дітей, для внуків, для тих, що прийдуть по внуках. Хай знають, що жив колись отакий собі їх прадід Федір, що не лінувався і не чекав, поки йому хтось щось дасть, а сам йшов, сам тягнув, сам брав, що йому треба. І то брав не у когось не даремно, а брав все своєю пильною працею, своїм тяжким потом все то платив... Тому-то Федір радіє цього дня.

Він ще радіє також, що самотній його син так поправився. То був гультьй, а тепер ось, диви, справжній господар, хоча він такий ще молодий. Він мовчить і нічого про це не каже, але серце в ньому радіє. Він мав самотню журу, а тепер та жура звалилася з його плечей під його ноги і він її байдуже потоптав. Він має такого сина, якого хотів мати. Шкода, що він не захотів вчитися, але як погляне він тепер на те діло, то може воно і добре, як то радив йому о.Дормидонт... Їм треба наперед землі... Багато землі... Вкопатися в ґрунт широко і глибоко... Засіяти ту землю як можна ширше. Мати її у своїх руках і навчитися володіти нею, любити її і використати її.

Так якось міркував собі тепер мовчазний Федір. Міркував, але тим часом між колодами, яких навіз на своє подвір'я чимало, вибрав одну найкращу з дуба, наняв трачів і порізав її на добрі двоцалівки. На що це йому ті дубові дошки? А нащо це кому знати? Він їх положив на вишки і хай добре висохнуть в тіні, щоб не потріскали. Придадуться. А коли прийде та година, що треба буде прощатися з цим світом, то хай його кості і на тамтому світі мають добру посудину з доброго матеріалу. Земля, на якій живе, на якій ціле життя працює – він і його предки, та земля має на собі досить дубини... І була б ганьба навіть по смерті не мати доброї дошки на свою власну домовину...

Значить, Федір щось думає таке, що не держиться купи. Значить, він вже потихеньку збирається в якусь дорогу. Ніхто про це не знає. Домаха ще чепка, чується зовсім дома, аби так яке весілля, пішла б у танець. На хуторі також все йде ладом. Але Федір все-таки ось щось собі потиху міркує, хоча рук далі не покладає, і на піч не лізе, і ніякої зміни для себе не просить, і не скаржиться, що його те або те болить. Ходить, покашлює, інколи, як задихається, на хвилю зупиниться, щоб повільніше відсапнути і це все. Таке може собі дозволити. Це є те найменше...

У Гуцівській родині не стало Ониська. Пішов із Богом. Ніхто по ньому так не плаче. Олена ще деякий час не могла втихомиритись, але не Онисько тут причина. Вона взагалі не може примиритись з тим, що сталося. Що вийшла за вдівця, що має клопіт з пасинком, що така велика родина. Як зберуться всі вечером, то всі лавиці, всі поли засядуть. Десять душ, а хатинка, як жменя. Добре, що бодай старі зробили собі комірчину через сіни, відгородили половину комори і там живуть. Старий Антін і Лукія вже мають свій куток, але решта родини тиснуться разом. Літом то ще с'як-так... Чоловіки не сплять у хаті. Той водить на нічлі коні, той спить на вишках над хлівом, найменший Сергій, що зимою ходить до школи, літом пасе товар, а спить він де попало. Е, літо є літо. Літом можна жити і під листком. Особливо, коли всі напрацюються, що й рук не чують...

Вечером всі сходяться. На комині горить маленька нафтова лампочка. На столі стара Лукія ставить миску юшки чи галушок з молоком. Всі сідають навкруги і їдять дерев'яними ложками. Діти вже сплять на полу. Чути сьорбання, а інколи хтось озветься:

- Думаю, що завтра докосимо... - Це Олексій. Звертається до Никонора. Вони обидва взялися викосити овес у Дуса на Борщівці. Своє вже викосили.

- Ну, як встанемо раненько... Може б завтра так до світу встати, га?

- Я також думаю, - спокійно згоджується Никонор...

- А як там наші баби? - це Олексій питає, чи вже пов'язали свій овес.

- Коли б не такі будяки, - каже Олена, - були б дов'язали.

На новому полі в Осовці дійсно не можна ще збавитися будяків.

Всі швидко їдять і не дивляться, хто скільки з'їсть. Будуть ситі всі. Галушок повний баняк. Потім всі лягають хто де звик. Той на полу, той на лаві, той пішов на сіно. Останньою лягає стара Лукія. Вона мусить покласти всіх, все допильнувати, помолитися Богу і тоді вже піти до своєї хатчини і там на лежанці прилягти, прикрившись старою гунькою...

У неділю родина відпочиває. Ніхто не йде до роботи. Тільки Сергій, як звичайно, жене "на росу" корови, а Никонор чи Олексій виводять попасти десь у садку коні. Але це не довго триває. Попасши зо дві години, коні напуваються, заводяться до хліва і там вони стоять до пополудня.

Старий Антін, як звичайно, кожної неділі молиться. Його молитва не така, як звичайного дня. Звичайно всі моляться. Встають, миють біля цебрика або на дворі обличчя водою з кварти, потім стають до образів і проказують напам'ять молитви. Достойно єсть, Отченаш, Вірую, Помилуй мя Боже, Богородицю і "Боже милостив, будь мені грішному"... При тому треба кілька разів хреститися, два рази бити себе в груди кулаком... Але це молитва звичайна. Цю молитву мусить проговорити кожний рано і вечером, без огляду втомлений чи не втомлений, має час чи не має... Але у неділю і свято старші люди моляться значно більше. Антін бере у руки свій Канонік. Як не має часу, як у сіни лізуть поросята чи помітить через віконце якісь непорядки на дворі, Антін, не перестаючи молитись, з Каноніком в руках йде, між словами молитви

лається, прогонить поросята і, вернувшись, виспівує далі "сладчайший канон Ісусові"... За кожним прочитаним канonom він хреститься широким хрестом, низько кланяється перед старими почорнілими іконами з Почаєва і проспівує: "І-Ісу-усе, сине Бо-ожий, помилуй мя"...

Потім старий надягає нові білі онучі, нові личані постולי, надягає нову свитку з рудого доморобнього сукна, надягає кашкета, який вже багато років служить йому за "нового", бере в руки сукувату палицю і трохи бочком йде швидкими дрібними кроками вниз через Несторове до церкви...

Всі йдуть до церкви. Зістається дома хтось тільки, щоб приглянутись за господарством та дітьми. Найстарший син Никонора Іванко вже ось має четвертий рочок. Він вже також хоче до церкви. Чіпляється за мамину спідницю.

- Ма-а-а-мо!
- А чого тобі, дитино?
- Візьмі-і-іт і мене, - морочить він.
- Візьму, візьму... А будеш бігти своїми ногами?
- Бу-у-у-ду...
- Ну, добре...

Йому тато купили нові, жовті, з гарної шкіри постольці. Мама пошили йому зі старих татових штанів штанці. Ще тільки не має шапочки і треба його зав'язувати, як дівчину, але він вже це розуміє і завзято борониться.... Він же не дівчина. Сергій з нього часто сміється.

- Ти дівчина? - питає він.
- Ні! - рішуче відповідає Іванко.
- А нащо тебе зав'язують, як дівчину?

Іванко деякий час міркує, що це значить, а потім одним шарпком зриває з голови хустину...

- Не хочу! Не хочу! - кричить він. Він воліє бути без покриття голови, як переносити знущання, що він ніби дівчина. Він все ще не довіряє, що його візьмуть до церкви, бо часто буває, що мама тільки кажуть, що візьмуть, але потім його заговорюють, баба беруть його і відносять кудись, а мама зникають. Потім можеш собі кричати скільки хочеш. Все одно тепер тебе ніхто не почує.

Щоб мати певність, Іванко краще тримається матірної спідниці. Не відпустить матері ані на крок. Мати до сіней - він до сіней. Мати до хліва, він до хліва. Мати до комори - він до комори. Скрізь за матіррю. І коли вже його одягають у "нові" штанці, коли взувають жовті постольці і коли розчісують біле, як льон, волоссячко, тільки тоді він має більше певності, що його таки візьмуть. Але довіряти матері не довіряє. Варто лиш відхилитись матері на два кроки, Іванко вже кричить на ціле горло...

Але ось вони вже зібрались. Іванко перестав плакати, підлизує язиком з-під носа, втихомирюється. Мати дивиться на нього, посміхається, твердою новою запаскою підтирає йому носа, йому болить, але він терпеливо переносить все... Аби тільки йти до церкви....

Блаженна хвилина. Іванко з мамою йде до церкви. Мама у новій шерстяній широкій спідниці, у чорному жакеті з фалдами ззаду, у новій квітчастій терновій хустці, зав'язаній по-молодицьки. Вона веде Іванка за руку, пересаджує його через перелаз, веде стежкою. Але вони мусять досить поволі йти, тому мати воліє його нести на руках. Іванко протестує. Він пам'ятає, що дав обіцянку йти своїми ногами і хоче її дотримати. Але згори мати хоче йти скорше і приходить коритися. Він неvigідно сидить у матері на руках і чекає тільки, щоб скорше його пустили бігти...

Унизу біля криничини його мати пускає. Він біжить по росистій травичці у своїх жовтих постольцях, час від часу дивиться на них, чи гарно вони виглядають. Він не звик бути взутим, тому йому це дуже цікавить... На березі пасеться багато гусей. Безліч з них простягає свої довгі шії і сердито сичить. Тепер вже Іванко значно краще почував би себе у мами на руках. Ті люті гуси ще можуть його вкусити. Він тримається за руку матері, йде бочком, до небезпеки передом, не відважується проситись знов на руки, бо тільки що просився, щоб його пустили, і обережно питає:

- Мамо?

- А чого, сину...

- А ви не боїтесь гусей?

Це питання дуже дипломатичне. Мати відповідає:

- Ні.

Іванко деякий час мовчить і думає, а потім знов говорить:

- А тепер запитайте мене...

Мати сміється, захищає його від гусей і каже:

- Не бійся... Вони тобі нічого не зроблять. Я їх виб'ю... Ну, ну, ну, гуси! Не смійте зачіпати мого Іванка...

Переходять небезпечні місця і швидко йдуть. Іванко не йде, а біжить. Він не може бути спокійний і, засапавшись, все-таки питає:

- А чий то кінь пасеться?

- То отого дядька...

- Якого дядька? Отого, що йде.

Перед ними йде до церкви старий Іван з палицею.

- Ні, дитино... Отого, що там, бачиш, його хата...

Іванко дивиться на гору, де між деревами виглядає біла хата Шавронського. Потім знов питає:

- А той кінь спутаний?

Мати відповідає:

- Спутаний.

- А нащо він спутаний?

- Ну, щоб ніде не побіг, - каже мати.

- Щоб не пішов у шкоду, - поправляє її Іванко, який вже знає, нащо той кінь спутаний і, мабуть, питає тільки для того, щоб була якась мова...

Мати з сином переходять довгий беріг і входять на стежку через горбок. Церкви ще

ані монастирської, ані приходської ще не видно. Скоро Іванко втомляється. Він вже давно подумує, як би його знов опинитися у матері на руках, але не відважується сказати. Він вже не може бігти і весь час відтягає і відтягає кроки. Вже навіть нічого не питає, хоча бачить, як пасуться на стерні вівці, як літають ворони, чує дзвін. Він тільки думає, як би йому на руки... Мати все-таки не звертає на це уваги та йде поволі вперед. Стежкою йдуть люди. Всі вони одягнені в нове, всі спішають до церкви. Іванко далі не може йти.

- Ма-а-мо! - мамає він.

Мати вже знає, що це значить.

- Що? Болять нозі? - питає Іванка.

- Болять, - відповідає той нищеньким голоском.

- Ну, то ходи, ходи на руці... - І мати бере Іванка на руки, сапає йому під самим вухом. Він так виразно чує те сапання, деякий час прислухається до нього, але ось з-за гори починає показуватися спочатку один хрест, потім другий... Ще з десятків кроків і показується баня. Дзвони чути ще краще. Виходять на пологий шпиль горбка і перед очима виростає барвиста картина церковного саду, великої, білої нової приходської церкви, а вправо - монастиря зо смереками і вежами.

- Ую-юююй! - здивовано не втримується Іванко. - Це-ерква! - показує він лівою рукою вперед, бо правою тримається за шию матері. - Яка це-е-ерква! - дивується він. - Велика, - говорить він сам з собою з перервами. - Га-а-арна... - Йому, що ніде, крім свого подвір'я, не буває, цей краєвид напевно дуже імponує. Він аж розчервонівся і від здивовання роззявив ротика. Очі його широко відкриті і дивляться без перерви...

Навкруги зо всіх боків йдуть до церкви. І не один такий Іванко на руках у матері вказує на те місце, звідки видно велику, білу будову, що стоїть серед села, що дає йому нові гострі, надзвичайні вражіння, що наповняє його маленьку душу якимись новими відрухами, які напевно зістануться там і протягом цілого життя будуть хвилювати.

Після церкви ціла родина сходить. За той час готовий обід, і всі сідають за стіл. Який той обід? Борщ, каша, якісь овочі, неведмінний хліб. Всі їдять разом, не поспішаючи і при тому діляться вражіннями... Маленький Іванко біжить тоді на вулицю. Він не може втерпіти, щоб не побачити Трихонового такого ж, як він, Павла, і вже здалека не похвалитися йому: "А я був у церкві!.." Причому Івась має дуже гордий, незалежний вигляд і все виставляє наперед то одну, то другу ногу, щоб той бачив, які у нього чудові постольці.

Павло, розуміється, не був у церкві, ноги його, як звичайно, і не обуті, і нечисті. Штанці його також, як завжди, подерті і на колінах, і ззаду і він не може заховати заздрості... Він швидко добігає до Іванка і також починає: "А я...а яя, - не може він висказати всього нараз, бо дуже вже наплило йому десь в саме горло багато почуття. - А я дістав від хресної мами копійку..." І так вони квити. Кожний недаремно живе на світі. Кожний може дечим почванитись. Вони обидва, один босий, другий взутий, біжать під гору, знаходять там для себе відповідне заняття. Сьогодні впало їм на думку стати мулярами. Мають під рукою каміння, мають пісок, воду можна принести ротом з

корита, де напувають коні. Вони дружньо беруться за роботу, будують мури, якісь укріплення, копають рови, носять і носять ротами воду і кінчається тим, що обидва рівняються своїм вбранням. Вертаються вони додому у такому вигляді, що рідня мати не так то скоро розпізнає, котрий то з них Іванко, а котрий Павло...

Так йде життя. Гуцівська родина нагадує маленьку муравлину купу. Всі працюють. Шкода тільки, що цього року не вдалося заздаткувати землю на Лебедщині. "От, як то добре зробив той Федір, - казав звичайно Олексій, при кожній розмові за землю. - Він не чекав, не чухався, а робив... Так і треба... А я дурний був... А, що тепер казати..." І зо всього видно було, що другий раз Олексій не має наміру робити подібну помилку.

Прийшла зима. Олексій і Никонор ходили на роботу. Або то до ліса, або до чехів. Олексій більше ходив до чехів. Він там ріже трачку. Никонор все з кіньми. Він возить колоди до Мизоча. За це може вивезти певну кількість колод і для себе. Вони вже поволі стягаються на хату для Олексія. Никонор возить товсті липові колоди, інколи соснові і рідше дубину. Як тільки немає роботи на чехах, тоді брати ставлять козли і улаштовують трачку у себе. Олексій ріже згори, Никонор в долині. Ріжуть липу на дошки, збираються побудувати велику шопу, при ній комору. Кожний рік вони щось прибудовують. То клуню на мурованих з каміню стовпах, то мурованого хліва, то браму за хлівом з підшіпком на сіно. Все то на господарстві потрібне. Оце ось нарізують матеріялу на шопу і на хату для Олексія. При цьому стався Олексійові "трапунок". Одного разу, якось посховзнувся на колоді і полетів униз. Він чоловік тяжкий і впав так невинно, що збив собі плече...

Це дуже прикро. Не так прикро, що болить, як те, що не можна різати. Вдався до костоправів, але ті не могли йому багато порадити. Рука все болить і болить, не можна її підняти. Провозився з нею, мабуть, з місяць, але вона так і не прийшла більше на своє місце. Казали десь там їхати до Рівного, чи куди до нечистої сили, але хто там поїде таку дорогу з рукою, а до всього хто знає скільки там прийдеться платити. І Олексій махнув на неї рукою... Так і буде...

Олена завагітніла. Трохи їй неприємно, що так сталося. Не може вона помиритися з тим, що є. Все їй щось не так... Свекруха її, Лукія, дуже мирна жінка, але для Олени вона не така то вже мирна. Їй здається, що вона надержує Никоноровій Прісьці. З Пріською вони все радяться, а з Оленою ніколи. Олена скаржиться Олексієві:

- Ти но подивись... І як мені можна видержати? І як мої очі можуть на таке дивитись...

- А що там таке сталося? - спокійно і байдуже питає Олексій.

- Як то що? Вони все шушукаються та шушукаються, а як я тільки увійду, одразу переді мною вмовкають... Що я, чужа-чужаниця яка, що перед мною треба ховатися...

- Ех, Олено, Олено! І як тобі хочеться звертати на таке увагу... - Більше Олексій не каже нічого і це заторкує Олену до живого. Як то, що він так не розуміє її? Як можна, щоб його жінку обіжали, а він не вступиться за неї. Для нього мати і братова, видно, миліші... І це приводить Олену до страшних думок. Вона хоче покинути чоловіка. Вона переконана, що запропастила свою молоду голову, що була дурна, слухаючи порад

інших...

Коли завагітніла, трохи втихомирилась. Тепер не має куди йти. Хто її візьме тепер таку. Ще більше втихомирилась, коли у неї на весну родився дуже міцний, здоровий крикун, якого назвали Пилипом. Їй здавалось, що вона зненацька побачила щось таке, чого до цього часу не помічала. Коли вперше приложила його до своїх грудей, коли він своїми ніжними усточками обняв соску, Олена відчула приємність, якої ще не переживала. Вона не думала вже, що хтось її обіжає, вона дивилась згори на цю крихітну людинку, що лежить так безпомічно в її пелені і на її устах зійшла радісна усмішка. Синочок мій, думала вона. Рідний. І не дивлячись на те, що боялась тісно пригортати його до себе, все-таки не втрималась, щоб не зробити цього руху матері, яка тримає в пелені свою дитину. Мати.

Але в хаті стало ще більше крику і, розуміється, ще тісніше. За дитиною треба ходити. Її треба і вночі припилувати, і покупати, і накормити. Бабуня завжди тут до помочі Олені. "То, Оленко, треба зробити не так, а отак... Пелюшку кладуть отак, а не вповивай так тісно. Дитина не може поворушитися..."

Олена слухає свекрухи. Вона знає. Якось їй тепер веселіше на світі Божому стало.

Але в ці дні Дермань навідує страшне лихо. Деся взявся тиф. Деся взявся... Що за мова. Ця пошесть навідує часто ці місцевості. Звідки вона приходить, ніхто не знає. Деся там станеться, що хтось захоріє на Залужжі. Через пару днів вже хтось захорів на другому кінці села на Семенюках. Це розноситься, як огонь. Коли тільки надходить великий піст, коли тільки люди почнуть їсти пісне, одразу деся та нечисть набереться...

На Запорожжі тиф розгулявся на всі боки. Перші захорювання почали деся там за ровом на Балабах. Потім то перекинулось до Середів, потім до Андрущуків, нарешті дійшло до Самків, Трихона і до Гуців. У кожній хаті всі лежать покотом. У Трихона тільки діти не хорі. Немає кому ростопити піч, приготувати щось їсти, подати хорим води. У Гуців також всі лежать, за винятком Олени і дітей. Олена якось не захоріла. Але зате тяжко хорий Олексій. Він довго змагався з хворобою. Почув одного разу у хліві, що його раптом схватили дрозжі. Ну, подумав собі, починається. Але не пішов до хати, не ліг, а все робив, що треба. Так проходив три дні, але потім вже не встояв на ногах. Звалився серед хати. Олена не могла покласти його на піл. Добре, що у той час навинувся старий жебрак Тодось і поміг їй це зробити. Після цього Олексій стратив притомність і в страшній гарячці пролежав сім днів, не ївши, не пивши, тільки Олена час від часу прикладала до його чола лід.

Всі лежали. І Никонор, і обоє старі, і Сергій, і Пріська. Всі до одного. Олена бігала зо всіх сил. І дитину корми, і худобу опорай, і води наноси, і дров нарубай, і розпали, і навари, і всім подай. Інколи ще треба забігти до Трихона, бо там же таке твориться, що страшно. Добре, що Христя, що захоріла першою, почала виздоровляти, ще не все пройшло, а лежати не можна. Треба стягатися, щось робити. Воші пішком ходять, а в хаті на стінах іней. Діти ж малі...

І як вони все то видержать. Бог святий знає. Ніхто не помер... Всі хоріли, кидалися в гарячці, мерзли, голодали, але виздоровіли. Якась вже така тих людей вдача... Ніхто

їм не поміг... Хто міг допомогти? Правительство. Хм... Цікаво, чи в Росії правительство коли помагало комусь. Хіба на те є правительство? Правительство на те, щоб збирати податки, щоб брати, як треба когось побити, рекрута, щоб дядькам бити зуби... А як тиф, хай собі буде тиф. У Росії такого гною, як люди, більше ніж треба...

Навкруги, як далеко сягне пам'ять, немає тут ніяких лікарів. Десять там по містах, але то далеко і скільки там тих лікарів. Це капля в морі. Ніхто на них не звертає уваги, та й не вірять у тих лікарів, бо ніхто їх не бачив у вічі, які вони, ті лікарі... Ніколи вони у селі ще не показалися перед простим народом російським.

Так, так... Але прийшла весна і прийшло здоров'я назад. Всі на селі виглядають, як кістяки. Правда, що о.Дормидонт цієї весни заробив. Не скрізь воно так гарно зійшло, як на Запорожжі. Дермань великий. Кожний день там, то там хтось відходив до предків. Деякого дня то і по кілька відходило. По п'ять, навіть доходило до десяти. О.Дормидонт не встигав ховати і мусів брати собі поміч з монастиря...

Весна, як сказано, спинила пошість. Минув піст і люди почали скоромитись. Все-таки коли людина щось кращого їсть, все-таки воно не те... Хтось сказав: все винні воші... Но, знаєте... Як не кажи, а мужик без воші жити не потрапить. Так воно якось складається. Навіть не вірять і не будуть вірити, що можна жити, скажімо, без тих вошей. Кажуть, що пани їх не мають. Неправда. І у царя, напевно, є воші...

А якось боротися з вошами? Як? Ну, скажіть, як? Це все одно, що боротися з вітром чи хмарою... Хіба ж з ними не борються. Ось, як тільки прийде неділя... Одна жінка сідає на призбі, друга стромляє їй у пелену голову і починається боротьба... Це так приємно "ськається", так приємно, коли там в голові хтось шпортається... Але після того воші, як були, так є далі... Така, видно, мужицька доля...

Дуже тяжко прийшло виздоровлення для Олексія. Іншим прийшло це легше. Наприклад, Никонор не так довго лежав, скорше встав, скорше почав ходити. І не лежав він так довго в гарячці... Олексій зовсім інакше. Бог святий знає, як так сталося, що він ще на цій землі зістався. Він вже почав поправлятися, вже зводиться, все їсть. Ще кілька днів і почав поволі стягатися ходити. Худий, як смерть. Хоче їсти. Їв би не знаю що, але Великдень ще не прийшов, ще піст. Як же так їсти скоромне і грішити. І так людина скільки того за життя своє нагрішить і без скоромного... Приходиться далі терпіти...

Тільки весна зводить Олексія остаточно на ноги. Він знов запрягається в роботу. Їсть за п'ятьох, але і тягне за п'ятьох. Хочеться йому нагнати втрачене. Стільки за цю зиму втратив. Стільки міг набити каміння, нарізати дощок, накорчуватися і все так марно пішло. То рука, то гарячка, то чорти знають що... Тьху, та й годі!..

Як багато навкруги роботи. Боже, скільки роботи. Треба десять рук. Рвати з землі, виносити з води, витягати з-під землі... Як хочеться обняти необняте. Це снага і бажання молодого ще і вже виздоровілого Олексія. Коли він інколи йшов через Лебедщину і бачив хутір Конона, йому голова крутилась від бажання мати і собі щось таке. Такий хутір, такий сад... Ах, як можна дарувати такому батькові, лінивому, байдужому, пропитому... Цього він ніколи не дарує...

І дійсно, він не шанував свого батька. Любив тільки матір, цю "трудящу, як він казав, жінчину", цю людину, що не покладала і сьогодні не покладає від праці рук... Але батько... Трутень, не чоловік. Дармоїд. Що він тепер робить? Навіть коней не виведе покласти, хоча бачить, що не має кому, що всі у роботі... Інколи Олексій не міг втриматись, щоб не погнати батька силою до роботи. Як раба. А він би міг то зробити, тільки якось рука не підіймалась... – Він тільки казав: "Не для когось... Для себе! Ну, була паньщина... Робилося на пана, але зараз собі, дітям... Ех, не буде нам чим згадати свого батька...".

Олексій все готується для купівлі Лебедщини. Тяжко воно йде. Ось вже другий рік минає, а все та справа на місці. Але воно то і добре, що трохи протягається. Дуже воно тяжко в гурті, але що б вони тепер зробили, коли б отак сьогодні прийшли до них і сказали: давайте завдаток! Що б вони дали. Десь там вже зібралося якась сотня карбованців, але що та сотня допоможе на п'ять десятин. А Олексій ані не думає менше взяти, як п'ять десятин. З такою думкою він вже зрісся і краще вмерти, ніж попустити своє. Він вже бачить себе отам у Лебедщині, над берегом, над річкою, під лісом самостійним господарем, власником п'яти десятин зі своєю хатою, зі своїм садком, своїм городом... Чи може таке коли статися? Як Бог допоможе – станеться. Станеться, тільки треба терпіння, треба ще пролити чимало поту, приготувитися...

Немає такого брата, як Никонор... Такого брата пошукати. Скільки вони не живуть разом, марного слова один другому не сказав. Один то робить, другий інше, а обидва разом, як ті муравлики. Тягнуть і тягнуть, і все до купи. Дуже хочеться Никонорові допомогти Олексієві. Бачить він, що в гурті жити не можна. Бачить також, що Олексій тягне, як добрий віл, не знає ні дня, ні ночі. Цього літа засіяв поле, як то колись робив Федір. У Нестора все ще облогує, також у Самків. Олексій пішов і засіяв на половину. Може, що з того буде. Робив то вечорами, бо удень працює у чехів...

Цього року закінчив також школу Сергій. Дуже він добре учився. Взагалі він спритний хлопча, як казав Олексій. Коли б це порядний батько був, то він мусів би послати його "на вищі школи". Але куди там з таким батьком. А Сергій береться за столярку, за бондарку, за мулярку. До чого не візьметься, все у нього йде. Золоті має хлопець руки.

Крім того, він любить "носитись з книжками". Це значить він любить не тільки з ними носитись, як казала Пріська, але і у них дивитись і щось там бачити. Це вже така погана звичка у тих чоловіків. Вічно з тими книжками, вічно з книжками. І звідки вони те взяли. Пріська дивувалася поважно і одночасно це її турбувало. Бо хай би вже той "малий", це значить Сергій, який, до речі, мав уже п'ятнадцять років... Але і той ото "дурний старий", це значить Никонор, який знов таки не був старим. Мав лиш більшу руду бороду, якої чомусь не хотів голити... Вони все з тими книжками... То те, то щось інше... У школі, кажуть, цього року завели книжки і Сергій мусить їх всі перебрати...

Ще як якісь книги божественні, то ще й ще... Ось у зимі він приніс про великомученицю Варвару, як її терзали на колесі, як кидали диким звірям. Пріська це слухала, зітхала і плакала. Приніс і про інших великомучеників і великомучениць... Але

він приносив і грішні книжки. Якісь казки, в яких подорожування, якісь війни, як то воно у старі часи були дурні люди і билися, як сомошеші, розбивали собі голови... І хто знає за що і пощо...

Найбільше сердило Пріську, що Никонор так багато марнував часу на ті книжки. Зимом він, як треба, "робить на верстаті". При цьому він завжди кладе біля себе якусь книжку. Робить, робить, а як тільки бракне цівки чи щось таке, одразу за книжку і вже "сліпає" у ній. Цей вираз "сліпає" Пріська вживає влучно, бо Никонор куцозорий і тримає книжку перед самими очима... Отакі то ті брати Гуци.... Пріська має багато причин сердитись на такі порядки...

7.

Село Дермань завжди має якісь клопоти. На цей раз приємніші, ніж тиф чи злодії, але зате дорогі. О.Дормидонт не вдовольнився, що церква у нього простора, висока і біла. Минулого літа зняли риштовання з бані і тепер Дерманці можуть бачити дійсно справжню церкву. Але вона ще не зовсім вдовольняє собою в середині. Це ще тільки голі стіни і більше нічого. О.Дормидонт не хотів малювати церкви минулого літа. Перше тому, що не була ще суха, друге, що треба було знов грошей. Люди перед двома роками заплатили будову і треба було вчікати, щоб можна було знов забажати. На цей раз вийшло по п'ять рублів на ґрунт...

Церкву взявся розмальовувати якийсь маляр з Житомира. Звався він Нарутович. Молодий з чорними вусами, чорними очима. Церква знов заповнилась рештуванням, але внутрі. Службу перенесли на деякий час до Онуфрієвської каплиці на могилах. Той маляр, це справжній чудодій. Цілі зграї роззявляк сторчали безупинно біля і в церкві. На їх очах творилися чуда. Кількох людей без найменшого страху стояли високо під самою баньою і мазали якимись квачиками. Диво-дивне... З-під тих квачиків згодом появлялися то Бог-Саваоф з великою сивою бородою і сяючим промінням, то якийсь ангол з трубою, то бородатий євангелист з книгою та пером, то осел, на якому Христос їхав в Єрусалим... І як воно таке виходить. Просто не віриться, що це люди роблять...

- От поспробуй ти таке зробити, - казав один дядько другому.

- Хм... То вже такий від Бога талан... - відповідав другий дядько. І коли Нарутович злазив з рештування, на нього дивились мовчки широкорозплюченими очима. Дивились на його руки, на його одяг, на його уста і вуса... Казали, він любив молодниць... Дядьки сміються... Ну, що ж... Також чоловік... Хе... А він вибирав кращих молодниць, садовив їх на хорах так, щоб з великого вікна падало світло і малював їх... Потім молодиця пізнавала себе...

- Людоньки! А хай мені руки покорчить, коли ота великомучиниця Катерина не є Михалкова Федора!

Коли придивитися, то, можливо, це й так, тільки хіба Федора має такі пишні одяги, такі оздоби? Ніколи. Хто б таке міг подумати на святу... Те ж ще...

Церква приймала все кращий і кращий вигляд. Баня вже розмальована. Тепер виробляють по вікнах всіляки викрутаси. Малюються літери і ті грамотніщі вичитують з

них: "Отче наш, іже єси на небесі. Да святиться ім'я твоє, да приїдет царствіє твоє"... Цілий Отченаш виписано довкруги бані. І так все рівненько, і так треба було вичислити, щоб хватило місця і не зісталось зайвого... Слово в слово... От, дійсно.

О.Дормидонт слідкував сам за роботою. Він приходив до церкви з заложеними за спину руками. Дядьки, а особливо хлопчики, що гуртами стояли тут і там, побачивши вже здалека о.Дормидонта, зривалися, мов зграя ворон, і зникали з овиду. О.Дормидонт йшов поволі, крок за кроком, руки має заложені, очі дивляться на все гостро, брови насуплені... Він приходить до церкви і дивиться, задерши голову, що там ті малярі натворили. Потім сходить на хори і слідкує, як поступово там то там з'являється якесь крило архангела чи барвистий одяг біблійного пророка. Загально віндовольний. Потім він довго розмовляє з керувником праці Нарутовичом.

- Я думаю, - розважає о.Дормидонт, що треба більше виразності, реалізму. Риси святих мусять бути чіткі... Не розумію тих всіляких Врубелів та Нестерових. Якись демони, не святі. Якись безплотні химери... Ні, ні... У мене святий мусить мати кров, плоть, дух... Щоб глянуть на нього і на душі стало весело... Барви, барви... Більше виразних барв... От ця св. Катерина нагадує мені одну молодицю... І добре... Червоні щоки, блискучі очі... Це мені подобається...

Маляр сміється.

- Отче благочинний! Розумію ваш густ...

О.Дормидонт також сміється і обидва вдоволені.

- Не люблю сентименталізму. От цього ніяк не терплю., - казав о.Дормидонт.

- Людина живе на землі, а не в небі...

- Але я маю вражіння, отче благочинний, що ви нічого не маєте проти того, щоб і з неба вигнати ту річ...

- Ха-ха-ха! - зареготав міцним голосом о.Дормидонт...

- Це ви нащот тих образів... Маєте рацію, але в небі хай собі буде так, як там хочуть. Я до того не втручаюсь...

- Думаю, що ви рекомендуєте туди багато своїх овечок, то вам, як доброму пастирові, не байдуже, як вони там себе поведуть...

- Строго! У мене скрізь строго, шановний майстре! Я тут не дозволяю ніяких вольностей, не бажаю, щоб і на небі такі водились...

- Це, зрештою, праввельно... - погоджується Нарутович.

- А ота Параска на образі Воскресення дочки Іаїра, це чудесно... Це мені подобається. Де ви її помітили?

- Тут... Ваші люди вже говорять, що я дуже залицяюсь...

- Тут є до кого. У Дермані, я не хвалюсь... Їй-Богу ні... Тут є гарні личка... Візьмим хоч би Катерину... Ви її не знаєте, або Гапку - дочку Махобейову... Це справжня Мадонна. Я не жартую. Відкиньте їй ім'я і вийде Мадонна...

- Чому... Ім'я Гапка дуже звучне...

- Та-ак... Досить звучне, но, признатися, неприємне, ха-ха-ха!..

- Цікаво, я помітив, що тут дуже багато оригінальних імен. Наприклад, Варйон, Йон,

Сак, Гапка, Васька... Як це пояснити?..

- Просто, - відповів о.Дормидонт. - У мене імена не дають батьки, а виграють в лоторею. Це гра. Кожний день має свої імена. Акакій, Тула, Дормидонт... І як хтось родився сьогодні, а сьогодні Тули чи Фоки, у мене так і мусить бути... Ніякої поблажливості... А чому? Дуже просто. Селяне не вміють бути оригінальними. У них, як вчепляться до якого-небудь Івана, так всі Івани... Я знаю такі села, де самі Івани, Василі і більше нікого... Ніякої, так би мовити, фольклорної розманітності... Взагалі мусить бути строгість. От візьмімо піст. Я сам також... Піст не піст, як коли... Але піст, по-моєму, це гімнастика волі і характеру...

- Яка ж це гімнастика, коли вона виконується не добровільно і не свідомо...

- А, не свідомо, але з вірою. У цьому є сила.

Вони розмовляли і розмовляли. Пішли в сад, пройшли через пасіку, через квітники. Зайшли на широке подвір'я з цілою серією забудівель. Зліва велика, простора хата, навкруги неї пишні квітники, цілі вали з бузових кущів, зелені, ніби кипариси туї, молоді берізки по кутах... Скрізь чується чітку, тверду, господарську руку...

Зайшли до хати. Зайшли переднім ходом з ганку. Тут стоять плетені стільці, на стінах тушові легкі шкіци. У кімнатах, крім одної Мадонни копії з Рафаеля, ніяких святих. На стінах гостинної старовинні гравюри переважно ренесансових італійських майстрів. Меблі з великою, тяжкою різьбою під дуб. На помості такі самі перських зразків килими...

- Просимо, маестро, сідати... Дозволю представити вам свою матушку...

По хвилі матушка увійшла. Чорна, у великих окулярах з чорною оправою. Сукні довгі і також чорні. Нарутович привстав, приложився до тонкої, сухої з довгими пальцями руки. Мабуть, грає, подумав він.

- Пане Нарутович... Ви до нас не заходите... Мені скучно... Я розкладаю пасянс? Як справжня матушка...

- Вибачте, шановна пані... Мій гріх. Тільки я все ношусь в облацях, - відповів Нарутович.

- Наш отець духовний, напевно, вам про свій реалізм говорить... Так. Ми з ним не погоджуємось. Я більше романтик... Хоча люблю Чехова... Зараз читаю його оповідання. Прекрасні. Пишуть, що він у Криму. Хотіла б туди поїхати... Додо, - звернулась вона до о.Дормидонта. - Як ти на це?

- Я? Ніяк, моя кохана... Можеш їхати... До Криму, до Італії, до Гонолулу... Я мужик... Дермань для мене вистарчить за все... - відповів о.Дормидонт...

- Дермань, Дермань... Для нього все Дермань... От цього не розумію. Ну, скажемо Дермань... Ну, хай... Нічого собі село, але як це назвати: він твердить, що Дермань це найкраще місце на землі...

- Так! - твердо і рішуче проговорив о.Дормидонт. - Найкраще! І так собі, моя шановна матушко, знай... Це моя рідня точка на планеті. Я тут у цьому домі... Ні, ні в цьому, але на цьому місці побачив світ... І тому! Тому!

- Хто б сказав, отче, що ви можете бути таким пристрасним, - сказав Нарутович.

- Хто б сказав... А от спитайте матушки... Вона скаже, - тикнув він на матушку товстим пальцем.

- Та-а-ак, - протягнула матушка. - Під цим кутом ви ще не знаєте о.Дормидонта.

- Ну, а скажіть... Маестро... Посудіть. Ви маєте смак, маєте око на барву. Маєте, так би мовити, жилку, щоб вичути, що чого варте... Чим Дермань не прекрасне, не тільки як село, а як місце, як певне поняття. Ви дихали цим повітрям... Я, признатися, дуже тонко вичуваю нюхом запахи землі... І закладаюсь з вами: такого запаху, як тут, я не зустрічав ніде...

- Бо де ти, признайся, був, - перебила його матушка...

- Де був? Ха-ха-ха! У Відні був, раз. В Альпах був, два. У Швейцарії був, три. У Італії був, чотири... Хоч ще? Був, був, мила моя. Бачив того світа...

- Був, був... Там місяць, там тиждень...

- Мені більше не треба... Я б не промінявся за Дермань ніякою Італією... А потім. Тут... Ну, от ви, маестро... Ви проходились біля того монастиря... Чи ви придивились до тих мурів, до того каміння... Воно тут стоїть п'ять століть. П'ять століть от стоїть така наша дзвіниця, п'ять століть дзвонять на ній, п'ять століть тут чулося слово Боже і все на тому самому місці... Тут друкували книги. Тут жили Смотрицькі, тут... Е!.. Ти кажеш е... це не е, а... міць... І коли скажемо, це у місті, ну, так там і Бог велів, а це ж село, розумієш ти, моя прекрасна Кармен?.. Я вірю, я вам кажу, що я вірю, що на цьому самому місці буде ще одного разу стояти велике місто... Так. - о.Дормидонт твердо поставив точку.

Увійшов молодий, тонкий, елегантний панич у чорному костюмі, підперезаний широким шкіряним поясом.

- Знайомтесь, - сказав о.Дормидонт. - Мій наслідник... Йому передам свій престол...

- Я, батюшка, - проговорив з певним носовим призвуком панич, - я не особливо рефлектую на ваш трон. - Подав руку Нарutowичу і шаркнув елегантним черевичком.

- Так. Це син матері... Романтик. Теж читає Чехова, - проговорив о.Дормидонт...

- По-перше, батюшка, - з тою самою носовою інтонацією проговорив панич, - Чехов не романтик, а реаліст. По-друге, я не романтик, а естет...

- Ха-ха-ха! - грубо і соковито засміявся о.Дормидонт. Живіт його від цього випучився, а буйні коси затремтіли.

- І що за розмови... І то при гостеві... Вибачте... - звернулася пані дому до Нарutowича.

- Ні, чому? Мене дуже цікавить... Признатися, я такого не чекав, - делікатно відповів Нарutowич...

- Ха-ха-ха! - так само соковито засміявся о.Дормидонт. - Ви чекали, очевидно, попа, матушку, елей, а тут побачили фермера і сина його есс-те-та... Так. У нас на Русі такого досить... Контрасти. От ми. Я реакція, жінка моя романтик і ліберал, син от, прошу любити і шанувати, як самі бачите, революціонер і естет. А як, братику, нащот рясин? - запитав він сина з прижмуреними шельм'ячими очима. Син помітив, що батько кпить з нього і не відповів на це. Він тільки по хвильці сказав:

- Я думаю, батюшка, що наш шановний гість волів би іншу тему, ніж ця.

- Дода, лиши-и-и! - сказала також матушка. - Дозвольте запропонувати вам чай? - звернулась вона до Нарutowича.

- З приємністю, - відповів той і зараз додав: - Ні. Мені такі розмови якраз імпонують. Чому ні? І я розумію о.Дормидонта... Любити, наприклад, це село є за що... І прекрасно, що ви садите ці сади, будуете ці віли, копаєте ті ставки, малюєте ту церкву... Що може бути краще? У цьому всьому є стиль, смак, ідея... Ну, от хоч би село. Я тут побачив дуже цікаві типи... Жіночі і мужські... Ті певні, горді, дебели дідугани... От йде собі такий Мойсей Міхельонжеловський і все йому "ніпочом". Це, по-моєму, прекрасно. Або жінки... Є між ними, що так і просяться на полотно... І ще одно. Можливо вас, матушко, це здивує: тут мало помічається малоросійщини.

Від цих слів всі насторожились. Як це, мовляв, розуміти? Нарutowич помічає ті вирази і ті рухи. Він хоче пояснити.

- Хочу сказати того чогось млосоного, розвезяного... Тополя, вишник, очкур, одним словом, "вечорі на хуторі близь Диканьки"...

- А я все-таки Гоголя люблю, - проговорила паніматка і попросила сина, щоб приніс їй цигарки. Вона курить. Нарutowича і це здивувало. Йому також хочеться закурити.

- І я люблю Гоголя, - проговорив трохи зміненим, гнучким тоном Нарutowич... - І я люблю Гоголя, - повторив він ще раз. - Але, розумієте мене, у Гоголя є своєрідний тон. У всьому. У манері слова, у настрою, у малюнку простору і навіть часу. І це діє. Це чується... Тільки інколи ця атмосфера видається... Ну, як би вам сказати: не має у тому великого, дужого, животного... І ще не має там того, що звуть живою душею... Божого там не має...

- Правельно! Люблю! Браво! - закричав о.Дормидонт. - І я так думаю, тільки не можу так сказати... Попав у точку... Мій син, естет і революціонер...

- Та-а-ату! - перебив він батька, - що за тон?

- Чому тон? Який тут тон? Ми от розмовляємо. Кожний висказує свою думку... Тепер моя черга, - гаряче запротестував о.Дормидонт.

- Зовсім не твоя, а маестро, - заявила паніматка. Син подав їй тонкі жіночі папіроски. - Жорж... Запропонуй своїх гостей...

- Ах!.. Вибачте... Будь ласка, - спохватився панич. Він запропонував Нарutowичові цигарки і прийняв позу Байрона на острові Корфу.

- Ні, я вже приблизно сказав, - відповів Нарutowич, закурюючи.

- А чому ви проти малоросійщини? - запитала паніматка, затягнувшись пахучим димом. - А мені подобається. Ось недавно у читанках появилсь той вірш Толстого. Прекрасний вірш... Пам'ятаєш, Жора? - звернулась вона до сина.

- Ти знаєш край, где всьо абільем дишет, - проговорив син.

- Так, так... Власне. Це прекрасне. "Где всьо абільем дишет, где рекі льются чіще серебра, где ветерок степной кавиль колишет в вішньових рощах тонут хутара"... Прекрасно, ні?

- Безперечно, - погодивсь Нарutowич. - Але я людина півночі. Я родився у

Фінляндії, де мій батько перебував як втікач. Я там прожив дитинство і хлоп'яцтво, і мені більше подобається північ... Ви, напевно, знаєте Гамсуна. Знаєте його типи... Ви мене зрозумієте...

- Це, розуміється, річ суб'єктивна....

- Так. А до всього, я вам скажу, власне, і психологічна. Далі: моральна. Ще далі: релігійна і нарешті: господарсько-економічна... - проговорив з певним піднесенням Нарутович...

- Я не зовсім вас розумію, - похиливши на право голову, сказала паніматка...

- Мені видається, що там, на півночі, людина більше пружня, має міцний характер, більш ініціативна і більш вольова... От що хочу сказати...

- Дуже тішуся, що в моєму Дермані ви бачите ту північну людину, - сказав о.Дормидонт. - Дуже тішуся... Хоча... Наш народ, я вам скажу... Як треба, то він і з півдня дещо потрапить...

- В цьому я не маю сумніву. Тільки неправильний підхід... у вихованню, у сприйманню... Власне, Гоголь...

- Ні, ні, ні, вибачте... Не дам вам на поталу мого Гоголя. Гоголь тут не при чому. Гоголь, це... це річ окрема. Гоголя не вплутуйте в справи політики, - сказала паніматка.

- Правельно! Цілком правельно! - заревів знов о.Дормидонт. - І я так чую... Коли брати Гоголя... Ну, от посуди, паніматко, сама. У нас у Дермані такий Солопій Черевик, така Солоха чи такий Пацюк, мабуть, беручи расово, дуже рідке явище. Я тут спостерігаю людей п'ятьдесять років. У нас дійсно скорше знайдеш Брунгільду чи Гільдегран.

- Ти, Дода, якраз дивна людина... Пацюка тут не знайдеш, але захоплення тим всім, що не у нас, що десь, що там, за морем...

- Матушко! А ти? А твоя Італія? - перебиває її отець...

- Італія... Це просто розвага і більше нічого. А Гоголь наш...

- А Дермань також наш...

- Я й не кажу, що не наш. Я тільки не збожнюю... Росія величезна. В Росії знайдеш все: і Норвегію, і Малоросію, і навіть Італію... А ти все вчипився до Дерманя і хочеш, щоб тут зникнули Марусі, а знайшлися Брунгільди... Нащо вони нам?

- Ніколи, моя матко, не бажав цього. Ми тільки так от, рівняємо... І маестро, і я - ми проти малоросійщини. Так. Ми не проти Гоголя як літературної точки, але проти стилю його життя. Ні? Так я вас розумію, маестро?

- Я з вами погоджуюсь... - відповів Нарутович...

- Ну, от... А я б ще сказав, але боюся паніматки і сина. Я і проти Чехова. Так. Так! - кілька разів проговорив отець, ніби йому хтось перечив. - Я ось недавно, сидючи у проскурні, прочитав його кілька оповідань. Прекрасно, але сумно, кисло і... сентиментально...

- Ну, то вже, тату, - проговорив нарешті і син, - ти глибоко заблудився.

- Прошу! Поясни, - сказав отець...

- Чехов, по-моєму, якраз естет... Естет...

- І додав: рево-лю-ціонер... Кімнатний... Гав, гав, гав, тільки з-за скла на вікні... А от ти, мій синашу, ще дещо, можливо, й заживеш... От і тоді мене згадаєш... Естети. Ваші шановні есс-те-ти... Бачите, пане маестро... Отакий вам щиплий добродій, син попа, син опори батьківщини росте революціонером... І це, скажите, чи не трагічно... Виродження! - з серцем проговорив отець. - Я більше не виписую ту "Ніву"... Досить. Щось треба з Англії, бо в Росії...

- Ну от, ну от... - заговорила, але спокійно паніматка... - Знов за морем...

- Бо я тобі скажу. Чому у нас такі м'ягкі душі родяться... І то у інтелігентів... От подивись син у Федора... Як дубок, як граніт. А у мене... Чортзна-що... Естет. Прошу вас... Революціонер... Герцена під пахвою носить, а де виховувався? У духовній семінарії... І от вам росте десь отакий вам духовний семінарист, що не вірить у Бога і одного разу зачне козиряти Росією... Отоді ви, панове естети, побачите... Ти от, синочку, почитай Достоевського... Він щось таке має для вас... "Беси"... А ти, матушко, кажиш, що я за чуже... Можу ж я, скажемо, порівняти? Розуміється. І якраз хочу вказати на Англію. Там старі роди аристократії ведуть тисячу років родословну і живі, здорові і активні...

- А чому? - вкинув слівце Жора.

- Ну, ну... Підкажи ти... По Герцену...

- Бо живуть чужим коштом, - кинув з цигарковим димом Жора.

- А ти? Живеш своїм? А твої революціонери? Своїм? Працюють? Копають рови? Ставлять мурі? Оруть? Га? Естетствуют! І роблять революцію! Мода, бач, така пішла у Петербурзі. А мій син був у Житомирі. А до Житомира дійшов шматок Герцена, от воно... у Англії не може бути, щоб людина нищила ту гілляку, на якій сидить. Там забагато мають для того глузду...

- Ах, киньте! - зморщивши носа, сказала матушка. - Це їх вічна тема... Начиталися Тургенєва і гризуться... Нащо нам та, прошу вас, ідіотська політика... Підемо краще пити чай. - І вона встала.

За нею встали всі і перейшли до їдальні. На столі вже все приготовано до чаю. Дівчина у червоній запасці вносить і ставить збоку на столику самовар. У двері хтось стукає. Входить Тьотя Кріста.

- А, Крісто... Дуже приємно... - каже паніматка. - Познайомтесь. Це наш маестро, що малює церкву, пан Нарутович, Йосип Сидорович? Так, здається?

- Йосип Всеволодович, - поправляє Нарутович...

- Вибачте... А це моя сестра, панна Кріста... Що там у тебе? Як чуєшся... Сідай з нами...

- Дякую. Я вже чай пила... Принесла тобі... Знаєш... ту книжку...

- Аа! Чудесно... Дякую... Пошта прийшла?

- Прийшла. Пише Саша... Здорова. Має нареченого. Робить іспити...

- Це наша племінниця... Студентка. В Петербурзі, - пояснює паніматка Нарутовичові...

Нарутович прийняв це до відома, положив до чаю цукру, взяв на шклянку тарілочку

пару ложечок вишньової заваранини і почав пити. Всі пили. О.Дормидонт сидів на своєму звичайному головному місці, направо від нього гість, зліва від дверей пані дому, навпроти батька син Жора. Приємний літній пополудень. З їдальні виходить на квітник широке чи, краще сказати, підряд дві вікні. Одно з них відчинене. Перед вікнами цвітуть мальви, кущі рож, що майже оцвіли, якісь високі червоні квіти... Повітря насичене запахами розпареної сонцем м'яти, липового цвіту та гречки, що білим, мов сніг, покрівцем цвіте на монастирських полях за церковним садом. Сонце кинуло найвищу точку, зійшло на кілька градусів до заходу і під скісним гострим кутом частинно вривається до їдальні.

Панна Кріста вже старша панна. Вона ще добре виглядає. Її обличчя проявляє сліди плекання. У її рисах щось чітко вигранене, якась строгість чи, скорше, велика порядність, але разом з тим помітна м'яккість і доброта.

- Так, так, - казала вона. - Мені про вас розказують... Чуда розказують... Наші люди вами захоплені, - звернулась вона до Нарутовича. - Тим більше це приємно, що я ваше ім'я вже давніше чула...

- Цікаво - звідки? - зацікавився Нарутович.

- Дуже просто... Це ж ви писали про "Стиль експресіонізма" в "Мир іскуства", - сказала Кріста, дивлячись на нього промінистим поглядом карих очей.

- Дуже приємно... Ви читали? Давно? - ожив Нарутович.

- Це ще минулого року...

- Це ваша стаття, - вмішався в розмову О.Дормидонт, - заставила мене шукати вас для цієї роботи. Я з неї побачив, що ви маєте, напевне, в малярстві таку саму звичку, як і ваші погляди...

- Так. Але я йду трохи проти течії. Мені кажуть, що я відстав. І розуміється, що я відстав. Коли дивитись на мистецтво через окуляри наших днів, то я відстав. Я волію в мистецтві чіткість. Форма і зміст мусять бути цілком зрозумілі, прості і реальні... Ви, наприклад, згадали Врубеля і Нестерова. Їх я розумію. Мистецтво може і навіть повинно в обсяг свого, так би мовити, володіння включати такі гостро виявлені збочення. У них є ті складники, що характеризують, як у нас люблять казати, геніяльність, це значить напругу волі, темпераменту, сягання поза границі можливості реального і втручання в область фантазії... Це все на місці. Але є ще одно мистецтво. Мистецтво, що висловлює не тільки символ, барву і вияв фантазії, а дійсність. От таку, як ми бачимо зараз. Сонце, квіти, вираз очей і нарешті наш релігійний культ. Прошу вас. Як ми можемо тут прикладати манеру Боклена чи Врубеля? А, на цю тему в наших колах було безліч розмов і я, признатися, добровільно склав зброю. Проти мене виступили всі тузи, які опералися на Репіна, на Васнецова, а я тільки скромний учитель малювання гімназії... Але все-таки я зістався при своєму...

- І правельно! - буркнув О.Дормидонт.

Панна Кріста хотіла, мабуть, також щось сказати, але не відважувалась. На її соковитих, повних устах вигравала усмішка. Не відомо, що, власне, їй тут подобалось, чи думки Нарутовича, чи його вираз обличчя. Воно дуже просте, дуже певне в собі і

було, мабуть, тому саме спокійне.

Розмова тривала. З мистецтва поволі знов перейшли на політику, але вже не про соціалізм, а політику дня. Про те, що пишуть газети. Потрійний Союз, бажання Відня, щоб Австрія ще тесніше наблизилась до Німеччини на випадок, коли монархія Габзбургів поспувала взаємини з нами. А особливо говорили про побачення Вільгельма з нашим імператором і всі сміялися з "адмірала Тихого океана" і "адмірала Атлантику". Це, ніби жарт німецького кайзера, який підхопила преса і який, напевно, не дуже імпонує англійцям, маючи під боком такого непрошеного кандидата на "адмірала Атлантику", яким уявляє себе Вільгельм II.

Після чаю Нарутович заявив, що він мусить навідатись до церкви, що там робиться. Він вибачився і встав. Паніматка, а особливо панна Кріста наперебій висловлювали своє вдовolenня. Вже давно у них не було такої цікавої розмови, як цього дня. Просять його заходити, бути у них, як дома. Панна Кріста люб'язно запрошує його до своєї скромної келії за народною школою, а, до речі, вона познайомить його з молодим і цікавим учителем Камінським. Нарутович підкреслено виявив вдячність і обіцяв при першій можливості скористати з такої приємності.

І вийшов. За ним почав брехати Мопсік, бурий, метушливий дакель з кучими короткими передніми лапками. Йому відповідав великий, бронзовий гончак Джуль, що був прив'язаний біля маказину. Сонце стояло над заходом і в повітрі була розлита та м'ягка, спокійна лагідність, що так характеризує середину погожого, соковитого, наповненого працею і буянням природи, літа. У монастирі дзвонили в один дзвін на вечірню, і звуки дзвону повільно, нехотячи, ніби втомлені довгим перелетом птахи, розліталися над садами, ярами, пригірками села і неслися туди у ліси, що оточують довкілля.

Нарутович йде через молодий сливовий сад, добре втоптанною стежкою. Йому приємно, радісно. Він наповнений щастям і тішиться, що небо високе, що сади зелені, що звідкись долітає пісня, зложена з природніх, дужих, сироватих голосів, що нарешті за новим муром між вітами широких лип біліє чиста, мов тесана з мармору, церква, над входом котрої намальовано образ Христа з євангелієм, де написано: "Прийдіте до мене всі труждающі і обремененні і аз успокою ви". Нарутович увійшов до церкви.

Не пройшло багато часу. Чверть години чи двадцять хвилин... У О.Дормидонта ще не розійшлися від чаю. Сиділи і говорили про Нарутовича. Хвалили його добру, витриману звичку говорити, його широкі і ґрунтовні знання, його оригінальні, не обов'язково гамовані модою, погляди на мистецтво. Один тільки Жора час від часу вставляв якесь своє протирічне слівце до цієї загальної гармонії, але Жора є завжди Жора. Він мусить мати "свій" погляд на річі. Особливо не міг він погодитися з "тьотьою Крістою". Що та жінка у своєму чорному пенсне може говорити про такі високі матерії, як мистецтво? Вона навіть не потрапить вибрати собі у жодному журналі порядної сукні, бо не має естетичного чуття, необхідного для того. О.Дормидонт звичайно встав і широкими твердими кроками вийшов до свого кабінету поруч їдальні. Він, коли вийшов Нарутович, не має чого тут робити, бо нікого з членів своєї родини не

вважає гідним, щоб вести з собою поважну розмову. Він найбільше може комусь щось вказати, інколи накричати, але це не значить, що він вступає в поважну розмову.

До кімнати постукала наймичка. О.Дормидонт, не оглядаючись, кинув:

- Увійди! - Він не знає, хто там, але його така звичка, казати увійди, хто б там не був.

Наймичка увійшла.

- Там прийшов з церкви один з тих, що малюють, - проговорила наймичка не дуже привітливо.

- Хто? - буркнув о.Дормидонт.

- Не знаю... Такий білявий...

- Скажи, що зараз...

Наймичка вийшла. О.Дормидонт зложив розкриту книгу Гельвеція "О человеке" в російському перекладі і вийшов.

- Що? - проговорив він, побачивши одного з помічників Нарutowича...

- Батюшка! - сказав той швидко. - Сталося нещастя!..

- Ну! Скоро! - нервово і насторожено проговорив о.Дормидонт.

- Убився наш майстер!

- Як! - викрикнув о.Дормидонт і одразу побіг на двір. Це зворушило цілий будинок. Вибігла пані дому, панна Кріста, панич Жора. Появилася зо всіх кутків служба. Через сад і дорогами вже бігли поспіхом люди. О.Дормидонт летів через сад, а велике, буревійне його волосся розвівалося. Він прибіг до церкви, увірвався через зібраний натовп і побачив: на столі, заляпаному барвами, збоку справа при вході лежав витягнутий Нарutowич. Голова його залита кров'єю і нічого не можна пізнати.

- За лікарем! - викрикнув о.Дормидонт, приступив ближче, глянув, заскреготав міцними зубами і дико озирнувся на всіх.

- Як це сталося?

Згори дивився на них непомальований янгол з огненним мечем, що виганяє Адама і Єву з раю... Через широке вікно зовсім скісно проривався промінь заходячого сонця і ясно освітлював голову Володимира святого з піднятим хрестом в руках, що стояв на іконостасі на тлі бань святої Київської Софії...

8.

У Дермані всі новини і чутки разносяться зі швидкістю вітру. То нічого, що Дермань село просторе, розложене на горбах, покряне долинами, заховане в садах, гаях, лішниках. Тут люди цікаві. Тим більше, коли щось дійсно варте цікавості. Несподівана, нагла і така дивна смерть маляра викликала цілий буревій розмов. Як то сталося? Хто бачив? Чому сталося?

І не тільки в Дермані. Вістка про це перекинулась і до сусідніх сел. До Мизоча, до Гільча, до Верхова... Навіть до такої глуші, як Буща і ще далі. Це сталося у п'ятницю, а в неділю Нарutowича поховали. Було стільки людей, що оком не можна було окинути. Було дві похоронні процесії - з монастиря і прихода. Співав семинарський хор, йшло за гробом п'ять священиків, два діякони, домовину несли весь час на плечах, навіть на

гору цвинтарища. О.Дормидонт говорив проповідь і всі плакали. Потім говорив ієромонах Сава з монастиря, цей знаний книжник, причитальник, який сказав, що шляхи Божого проведення нікому не знані і ми, що живемо на цій гарній землі, не знаємо ані дня, ані години, коли там, на небесах, прийде рішення найвищого суду, щоб нас нестало між живими. Ось як гарно світить над нами сонце, – казав ієромонах Сава. Ось як красується небо і земля, і кожна твар жива, і кожна билина, а цієї самої хвилини може прийти до нас смерть і, не питаючи нас, забере нас звідсіль. Чому це так є? Хіба можемо ми задавати такі питання? Божа премудрість, мабуть, сама знає, чому так є, чому так, а не інакше, а нам не зістається нічого іншого, як покоритися і як признати, що так, Господи наш небесний! Так добре! Так мусить бути!

Так. Нам це часто боляче, як ось зараз, коли ми проводимо до вічного спочинку мужа доброго, розумного, одарованого талантами, возвишеного, молодого, в розквіті його творчих сил. Але і тут те саме, що скрізь: не можемо протерічити проти волі Господина на небесах, бо ми безсильні, бо не знаємо, чому так робиться, бо наші протести нічого не дадуть.

На могилках недалеко від каплиці широко і далеко стоять люди. Сонце, мов велетенська свіча, горить на синьому небесному склепінню, з заходу ледве помітно віє легкий вітер і хитає чорними церковними прапорами. Хор тужно і протяжно співає вічну пам'ять, а люди клякають до землі і моляться, моляться на могилах, на кістках своїх предків, на тому місці, де кожний одного разу складе свої кості. Ніхто не знає нащо ця нагла смерть. Можливо, якраз на то, щоб цей народ у такій масі прийшов якраз сюди і щоб помолився разом, і щоб відчув близькість вічності, щоб всі малі і старі, мудрі і не мудрі, вбогі і не вбогі – всі разом збиралися і щоб той ієромонах нагадав їм про неісповідимість сили, які десь над нами чатують.

Це було в Дермані нечуване велике торжество смутку на тлі радощів і краси. Дермань ще такого не знає. Потім люди у свитках, у білих полотняних накидках, у намітках з льняного полотна сходили з гори і розмовляли про це саме. Росходилися на всі боки свого великого села і безконечно говорили. Минуть роки, а ці слова і ця подія не зникне з їх пам'яті...

З хутора Лебедщина також були на похороні. Був Конон, була Оксенька, були всі. Тільки одна наймичка зісталася на господарстві. Потім вже за пізнім обідом Оксенька, подаючи до столу їсти, казала:

– Як собі не кажіть, а ми, люди, нічого не знаємо... От так був, був чоловік і немає. А який був чоловік...

– І треба було йому до повітри лихої лізти на те рештовання... – досить рішуче зазначає свою думку Конон.

– Но... Треба було... Певно, що треба було... Мені розказувала Наталка з Хавруків. Вона якраз проходила тудою на капустаки і задержалась. – Тут Оксенька не втрималась, щоб не додати: – Кажуть, що та Наталка трохи ходила до нього... Так вона все бачила... Прийшов він, каже, від батюшки. Прийшов, а там малювали нагорі... Прийшов він і, каже, подивився вгору. І щось йому там не подобалось. Слухай, каже,

він до того, що там на рештованню малював... Каже, поправно щось там на одному образі... Щось йому не подобалось та й вже... А той, каже, поліз туди, а то ж високо страх... Дошка отак поперек лежала і він боїться. Та що ти боїшся, сказав ніби той Нарутович. Каже, смерті боїшся. Швидко, каже, виліз і каже: отак треба йти. І як тільки ступив, дошка трісь надвое і він полетів просто вниз головою... Господи, Господи... Не приведи таке бачити...

- А я, - спокійно сьорбаючи галушки з молоком, каже Конон, - чув інакше... Нібито він зовсім не виліз і не казав отак треба йти, а хотів тільки вилізти на рештовання і злетів з драбини... По дорозі вдарився головою об стіл...

- Та як же... Наталка на свої очі бачила, - каже далі Оксенька. - Всі, каже, перелякалися на смерть, а кров з голови так і линула... Тож то страхіття...

Як би то не було, так чи так, але сталося. Всі бачать, що сталося і людини вже немає. Потрясення, яке повстало в душах людей від цієї події, рівне великому землетрусові. Немає хати, де б про це не згадувалося. Так, мовляв, може статися з кожним. Всі люди ходять, як то кажуть, під Богом.

Це були жнива. Досить добрі жнива. На полях вродило багато ріжнього збіжжя. Тоді вже почали родити молоді сади. Люди в різних місцях Дерманя садили в землю молоді прищеплені овочеві деревця і, треба сказати, садили недаремно. Вони чіплялися ґрунту, пустили молоді пагонки, вкрилися квітом, а потім появилися на них дуже показні овочі. І от якраз це прийшов час на овочі. Це ще, правда, жнива, ще тільки підходить Спаса, а, як відомо, яка порядна людина дозволить собі до Спаса їсти овочі з садових дерев. На все є свій, кимсь твердо визначений час. Так і на овочі. До Спаса не можна їсти ні грушок, ні яблук, так само, як у Петрівку не можна їсти скоромного. Це всім без зайвих слів зрозуміло. А прийде Спаса, понесуть овочі до церкви, їх поблагословлять, посвятять святою водою і тоді їж...

У Дермані це знають і немає таких, що дозволили б собі нарушати цей установлений і узаконений предками порядок...

Садок Конона також цього року проявив себе. Ще минулого був він у стані якогось немовляти. Щепи були, як справжні щепи. Вони сторчали собі рядочками, поприв'язувані перевеслами до патиків і більш нічого. Але вже цього літа ті яблуньки одна перед другою, і ті грушечки, і навіть вишеньки, що стоять здовж живоплота від дороги, все то щось від себе дало. Та дві яблочки, та три, деяка спромоглася на більше і все це разом зворушливо стоїть зі своїми дарами, очікуючи тільки, щоб хтось прийшов і забрав їм їх багатства. Це так приємно дивитися на ті наївні деревцята.

[На цьому текст обривається].